विकल्पे तस्य समानशब्दसङ्केतग्रहतिमिरनिकुरम्बकरम्बितदृष्टिभि-
र्वोपपादनात् नत्वस्माभिः । कल्पनाकोषस्यानन्तप्रसरतया तत्त्वा
व्यवस्थापकत्वादिति चेन्न शब्दानुसन्धानविरहेपि जायमानत्वात् ।
तथापि तद्वासनात एवेति चेत् किमेकसङ्केतविषयाभावेपि समान
शब्दसङ्केतग्रहवासनावशादेकाकारपरामर्शः तत्सद्भावे वा । न ताव-
दाद्यः नानासास्नादिमद्व्यक्तिवत् स्वर्गलोचनवाग्वज्रकुलिशादिष्वपि
गोशब्दसङ्केतग्रहवासनावशात्तथाविधप्रत्ययानुगमप्रसङ्गात् । इष्ट
एवायमर्थ इति चेत् सोऽयं सास्नादिमतीषु व्यक्तिषु साधारणं रूपं
न पश्यति पश्यति तु गोशब्दवाच्येषु दशस्विति किमत्र वक्तव्यम् ।
नूनं रुचिरमेवास्य लोचनमिति शक्यमिदमितरेणापि वक्तुमिति चेत्
शक्यं नतु व्यवहारस्तन्मूलो विपर्य्यासयितुम् । नन्वेतावतापि विकल्पः
सिध्यत्वनुभवस्तु कथं सवस्तुकविकल्पसिद्धेरेव । कथन्तस्य सवस्तुक-
तेति चेत् शब्दवासनादिकारणान्तरविध्वंसादिति तूष्णीं भव । अन्त-
राले किमिति नोपलभ्यत इति चेत् उपलब्धिकारणाभावात् । पिण्ड एव
कुण्डे बदरवत् कुतो नोपलभ्यत इति चेन्न अनन्यदेशत्वात् भेदेन तूपलभ्यत
एव । पिण्डान्तरासंसर्गिणि पिण्डेनुभूयमाने तत् संसर्गितयानुभवात् ।

नापि द्वितीयं बाधकम् अवयविसमानयोगक्षेमत्वात् । जाय-
मानपिण्डसम्बन्धानुपपत्तेरप्रतिक्रमात्तत्रासत्त्वादनुत्पादाच्चेति चेत्
कथं पुनस्तत्रासत्त्वं त्वया व्यज्ञायि । तत्र सत्त्वे तत्रत्याकाशादे-
रपि गोत्वप्रसङ्गादिति चेन्नवा एतत् पश्चादपि तत्रत्याकाशादिना
सम्बध्यते । येन च पिण्डेन सम्बध्यते न तत्र कदापि तन्नास्ति
तत् कुतो विरोधः । अथ पिण्डमन्तर्गडुमुपादायोपलक्षणतया
तत्रेति व्यवहारः तदा तदुपसर्पणापसर्पणोत्पत्तिविनाशैरेव तदुप-
पत्तौ न यातीत्यादिः अपराद्धेषोरिव धानुष्कस्य कण्ठाडम्बरः ।
तथाहि पिण्डमधिकृत्योपसर्पणापसर्पणाभाव स्तदुपलक्षितं देश
मधिकृत्य च सत्वासत्वे सामान्यस्येति किं केन सङ्गतं तथाप्यनुत्पन्ने

पिण्डे तस्यासत्त्वं सुलभमेव तदसत्त्वादिति हृदयं तन्न स्वरूपसत्त्वासत्त्व
योर्द्वितीयानपेक्षत्वात् सम्बन्धत्वासम्बन्धत्वे तु द्वितीयापेक्षे ततस्तथा
सति नास्तीति कोऽर्थः तेनासता न सम्बध्यत इति । तर्ह्येवमेतत्
पश्चात् कथं सम्बध्यतामिति चेत् तस्य सत्त्वात् असम्बन्धत्वस्य तदसत्त्व
प्रयुक्तत्वात् ततः प्रागसन् पिण्डः पश्चात् कथमुपपद्यतामिति चोद्य-
निष्ठा सा च सत्कार्य्यवादमनुपततीत्यभुक्तवान्तिः । तथापि सामा-
न्यतद्वतोरत्यन्तभेदे कथं सामानाधिकरण्यमिति चेत् किमिदं समाने
नाधिकरणेन हि सम्बन्धः सामानाधिकरण्यं तस्य च भेदेन को
विरोध इति नाधिगच्छामः । गवाश्वयोरपि तथाभावप्रसङ्ग इति चेत्
ननु व्यतिरेकदृष्टान्तस्थानं तत् न तु विरोधस्थानं तच्च मैत्रतनयोपि
यदि कश्चिदश्यामः स्यात् परिदृश्यमानानामपि तथाभावप्रसङ्ग
इति क्व नाम दुर्लभं तथापि विशेषो वाच्य इति चेत् अस्ति स्वाभा-
विको विशेषो यत् किञ्चिदेव केनचित् सम्बद्धं न सर्व्वं सर्व्वेणेति ।
अनुगमो नियमोपि स्वभावादेव किन्न स्यादिति चेत् एकस्यानेक
सम्बन्धे अनेकस्य चैकसम्बन्धे अविरोधात् एकानेकयोरनेकैकव्यवहार
विरोधादिति । नापि ज्ञानतो बाधकं तत्स्वरूपप्रतिक्षेपस्यानुभव
बाधितत्वात् कारणप्रतिक्षेपस्य च तस्य अग्रमेवापास्तत्वात् एकत्व
प्रतिक्षेपस्य च विरुद्धधर्म्माध्यासविरहप्रतिहतत्वात् पारोक्ष्यापारो-
क्ष्यादेरसिद्धेः विषयमप्रतिक्षिप्य तत्प्रामाण्यस्य प्रतिक्षेप्तुमशक्यत्वात्
तदप्रतिक्षेपस्य च दर्शितत्वात् इन्द्रियजत्वप्रतिक्षेपस्य चेन्द्रियान्वय
व्यतिरेकानुविधानबाधितत्वात् साक्षात्कारित्वविश्रान्ते च तदनु-
विधानस्याव्यभिचारात् । अन्यथा निर्व्विकल्पकस्याप्यनिन्द्रियजत्व
प्रसङ्गात् कामातुरकामिनीज्ञानस्य तदन्तरेणाप्युपपत्तेः बाधका-
भावाच्च दर्शनव्यापारोपाधिकत्वकल्पनानवकाशात् अवकाशे वा विप-
र्य्ययकल्पनाया अपि प्रसङ्गात् । इन्द्रियमनपेक्ष्य साक्षात्कारित्व
मनन्तरप्रत्ययमहिममात्रेण साक्षात्कारिविकल्पोपपत्तौ तद्विपरी-

तानुत्पत्तिप्रसङ्गात् प्रथममनुत्पत्तेः पूर्व्वंस्मरणादिसहकारिवैधुर्य्य निबन्धनत्वादित्येषा दिक् ।

अस्तु तर्हि प्रयोजनानुरोधादपोहस्वीकारः सर्वधर्म्मावाच्यत्व-सिद्धिर्हि परमं प्रयोजनम् । कल्पनाजालविधूननेन गम्भीरोदारसमाधिसमधिगमादिति चेत् निष्प्रमाणकमिदं कः श्रद्दध्यात् प्रमाणस्यात्र न प्रत्यक्षानुमाने आगमस्य न किञ्चिद्वदतीति त्वयैव ग्राहितः शिष्यः । नन्वेवं चेतनोग्राहयितुमपि शक्यते स्ववाग्विरोधस्योत्कट-त्वात् । तथाहि शब्दस्य काचिदपि वस्तुनि मानसिद्धा बाधविधि व्यवहृतिः किमिष्टास्ति नोवा । अस्त्येव चेत् कथमियन्ति न दूष-णानि । नास्त्येव चेत् स्ववचनप्रतिरोधसिद्धिः । इति तवैव विषय सञ्चारमात्रेण श्लोकः । न चास्माकमिव तवाप्यत्र मूकतैव शरणं सर्वथा वचनविरोधे ह्युदासीनस्य सा शोभते । नचात्र विधौ विरोधः कश्चित् । नच त्वमुदासीनः प्रयोजने प्रवृत्तत्वात् । तस्मादल मङ्कुशदीपिकया ध्वान्तध्वंसविधिमनुष्ठायेति आगमस्य तत्त्वार्थ परिस्पर्शित्वविरोधे न स्वर्गापवर्गार्थिनां प्रवृत्तिः सिद्ध्यतीति प्रयो-जनमस्य विचारस्यैव परं सुन्दरम् । तस्माच्छब्दैः किं वाच्यमित्यनु-योगे किं प्रतिभासादध्यवसायात् यद्वा तत्त्वत इति विकल्पस्थोऽन्या पोढ़ाकारोऽन्यापोढ़स्वलक्षणं न किञ्चिदिति क्रमेण यत् प्रत्युक्तम् । तत्र प्रथमे समयविपर्य्यासः विकल्पाकारस्य समयाविषयत्वात् । द्वि-तीये तु प्रवृत्तिविपर्य्यासः अदृष्टे नियामकाभावात् । तृतीये स्ववाग्वि रोधः अस्यैवार्थस्यानेन तत्त्वतावचनात् अवचने वा तत्त्वतोऽनुत्तर-त्वादित्युपसंहारः तत्सिद्धमेतत् न क्षणिकत्वमात्मनि बाधकमिति ॥

विज्ञानवादिनि आमत्थके बाह्यमेव नास्ति कुत आत्मेति चेत् स तावदिदं पृष्टो व्याचष्टां किं ते ग्राह्यग्राहकभागयोः परमार्थ सतोरेवाभेदो विवक्षितः उताहोऽभिन्नजातीयत्वम् । अथ ग्राह्यांश

स्यालीकत्वमिति। तत्र प्रथमे साध्ये यः कश्चिद्धेतुरुपादीयते सहोपलम्भनियमो वा ग्राह्यत्वं वा प्रकाशमानत्वं वा स व्यक्तमाभासः। तथाहि नीलधवलादिपरस्परविरुद्धाकारनिकरावगाहिविज्ञानमनुभूयते तदिदं तस्य स्ववधाय कृत्योत्थापनम्। यदि हि मिथः प्रत्यनीकधर्म्मानुल्लिखेत् कथमेकं सत्तदात्मकं भवेत् नचेदुल्लिखेत् कथं तदाकारं नाम स्वसम्वेदनस्यानुल्लिखितरूपाभावात् बाह्यस्यैवंविधविरुद्धधर्म्माध्यासात्कृयं तथात्वेऽप्यभेदेऽर्थक्रियाचेतनप्रवृत्तीनां सङ्करप्रसङ्गात् विवेचनानुपपत्तिप्रसङ्गाच्च। ननु विज्ञानस्य नहि तस्यार्थक्रियाधीनं सत्त्वम् अपि तु प्रतिभासमात्राधीनम्। नापि तथार्थक्रियार्थिनः काचित् प्रवृत्तिः स्वरसवाहिविज्ञानप्रवाहातिरिक्तायाः अर्थक्रियाया स्तदर्थिनश्चाभावात्। विवेचनाभावश्चाच परमोनिर्वाहः। स्वसंविदितरूपत्वादिति चेत् तत्किमकूपरिव्रातभ्रान्तेराश्रमपदमिव विज्ञानमासाद्य व्यालनकुलादेरिव नीलधवलादेः शाश्वतिकविरोधत्यागो निभृतवैराणां तत्फलत्यागो वा। न तावत् प्रथमः परस्परनिषेधविधिनान्तरीयकविधिनिषेधयोरविरोधे जगति विरोधोच्छेदप्रसङ्गात्। नचेवमस्त्विति उत्तरेऽपि निर्वृतिः कथमप्युक्तरूपतायाः अनिवृत्तेः तावन्मात्रशरीरत्वाच्च विरोधस्य। तत्सिद्धिरेव च भेदसिद्धिरतो न। द्वितीयोऽपि यस्तु बाह्ये विरोधपालनाय विशेषो दर्शितः स तेषामेवास्तु यदि हि विरुद्धधर्म्माध्यासस्य भेदसाधकत्वं प्रति समाश्वासः किमर्थक्रियां प्रति नियमोपन्यासेन नचेत्तथापि किन्तेन सोऽपि ह्यर्थक्रिययोर्विरुद्धधर्म्माध्यासेन भेदे सति स्यात्। अन्यच्च यथा बाह्येऽर्थक्रियां प्रति नियमो न स्यादिति दण्डस्तथा ज्ञानेऽपि प्रतिभासनियमो न स्यादिति दण्ड एव। न प्रतिभासासाङ्कर्य्यनियमः सत्त्वेव प्रतिभासेऽपि स्यादिति चेन्न सहानुपलम्भमसाङ्कर्य्यं ब्रूमः किन्तु नीलस्यैव पीतत्वेन पीतस्यैव नीलत्वेनानुपलम्भं सएव मूलं सर्वविरोधानाम्। अन्ययोपलम्भानुपलम्भयोरप्यसिद्धिरेव यदपि नोपलभ्यतइत्युच्यते तदप्युपलभ्यत-

एव यदिदमन्वादिकमुपलभ्यते तन्नोपलभ्यते इत्युक्तेरेव निवृत्तेः। तेनात्मना नोपलभ्यतइति चेत् तत् किं सहोपलम्भेपि नीलात्मना पीतमुपलभ्यते यतो न विरोधः स्यात् तस्मादुभावपि विरोधौ समौ समौ चाभेदविसर्ज्जने केवलमेकस्य प्रौढ़िः सुभगाभिकन्यायेन यदि स्यात् एतेन विवेचनाभावोपि निरस्तः आकारयोरसंभेदेन वेदन स्यैव विवेचनत्वात् अपि च क्षणिकतायामेकपुरुषापेक्षया वाह्य स्यापि कुतो विवेचनं नानापुरुषापेक्षयापि सन्दिग्धं परेण पर- स्यावेदनात् क्व सन्देहइति चेत् अभेदेनैव तत्त्वविवेचनं सौध्यं तथा च किन्तेनोपन्यस्तेनापि। तज्जातीयस्य तु वाह्यवद्विज्ञानस्यापि विवेचनमेवेति स्वसम्वेदनबाधितोऽयं विरुद्धधर्म्माध्यासो न भेद साधक इति उष्ट्रलगुडकं सम्वेदनेनैवास्य साधितत्वात्। छिनत्तु तर्हि प्रकाशमानतानेकत्वं विरुद्धधर्म्माध्यासोप्येकतां तथाप्येकत्वानेक त्वविकलनीलाद्याकारप्रकाशस्वरूपे किमायातमिति चेत् तदिदं भोतेः शोभनिमायनं नियताकारत्वमेव ह्येकत्वमनियताकारत्व- ञ्चानेकता तन्निवृत्तौ च न नीलाकारं नापि नीलपीताद्याकारमित्य नाकारमेवावशिष्यते।

स्यादेतत् पारमार्थिको विरुद्धधर्म्माध्यासो भेदहेतुरयं काल्प- निकइति चेत् एवन्तर्हि सुतरामयत्नसिद्धं स्फटिकवद्बोधस्य निरा- कारत्वमुद्गत्वम् आकारनिकरस्वमात्मेव स्फुरतीत्युभयथैव कालात्यया- पदिष्टाः सहोपलम्भादयः। अपि च आस्तां तावद्विरुद्धधर्म्माध्यास चिन्ता योऽयं ग्राह्यग्राहकभागभेदो ग्राह्यनीलादिभेदो वा चकास्ति स किं सत्यो असत्यो वा सत्यत्वे स एव दोषो हेतूनाम् असत्यत्वे नायमात्मा विज्ञानस्य इत्यनात्मन्यपि सहोपलम्भनियमादयोग्यता इत्यनैकान्ताः। भेदो न प्रथतएवेति चेत् एवं तर्हि अस्तु तावत् सर्व्वजनीनप्रतीतिविरोधः स्ववाग्विरोधो वा। असिद्धास्तर्हि हेतवः नहि भेदाप्रथने सहार्थं तद्व्याप्यतां वा पश्यामः तदस्फुरणेऽपि

पक्षादिप्रविभागोपि कथं कञ्च बोधयितुं प्रवृत्तोऽसि किमर्थञ्च अन्वयव्यतिरेकाप्रतीतौ किञ्च हेतोरेवं कुतश्च विप्रतिपत्तिः कीदृशी चेति सोऽयं विचारमारभते भेदस्तु साम्प्रतमपि नेच्छति नूनमुन्मत्तोप्यनेन जितः विकल्पारूढ एव भेदो व्यवहाराङ्गं नानुभवारूढ इति चेत् सोपि सत्योऽसत्योवा भासते न वेति विकल्पान्नातिवर्त्तते । असन्नेवास्फुरन्नेवाध्यवसीयत इति चेत् अध्यवसीयत इति विवरणार्ह मेतत् तद्विषयव्यवहारजननमध्यवसायार्थं इति चेत् व्यवहारोपि यद्यज्ञानरूपः कथमसंवेदनजन्यतां ज्ञानरूपश्चेत् कथं नियामकं विना तद्विषयः स्वकारणसामग्रीसामर्थ्यादिति चेत् सोऽयं व्यवहृति रूपज्ञानालीकभेदयोर्नियामकान्तराभावेपि कारणसामर्थ्यमाश्रित्य विषयविषयिभावमिच्छति नत्वनुभवानुभाव्ययोरिति क्षीरं विहाय रुचिररोचकग्रस्तस्य सौवीरे भेदोपि विकल्पाकारएव नतु बाह्य इति चेत् यद्यसन्नेवासौ कथं विकल्पाकारः तदाकारश्चेत् कथमसन्निति परिभावय । अस्तु तर्हि सन्नेवेति चेत् नन्वद्वयदर्शि चेत् विज्ञानं कथं भेदप्रथा आकारद्वयदर्शि चेत् कथमेकं सद्द्वयात्मकम् । चित्राकारमिति चेत् चित्रमेकमनेकं वेति विकल्पगिलितमेव तव पश्यतः अनेकत्वे क्व एकविज्ञानतादात्म्यं विज्ञानस्यापि यावदाकार मनेकत्वे क्व चित्राकारसम्वेदनं स्वसमाप्तमत्वात् एकत्वे क्व भेद प्रतीतिः । नीलाद्यनेकव्यावृत्तिकृतोऽनेकत्वाध्यवसाय एवेति चेत् अतादात्म्ये कथं व्यावृत्तीनामुल्लेखः तादात्म्ये कथमनेकत्वं एकत्वेपि क्व तत् कृतोपि भेदाध्यवसायः । उल्लेखोयमस्य विज्ञानस्य यदनेकत्वं नाम न पुनस्तत्वान्तरमिति चेत् स्वरूपमस्वरूपम्वेति वाच्यं आद्ये अनेकस्वरूपमेकमिति कोऽन्योवदेदसुस्थात् द्वितीयस्त्वभ्युपगत-एवास्माभिः । किन्तु त्वयेष्यतां भ्रान्तिरसाविति चेत् तस्यामपि स्वरूपमस्वरूपं वा प्रकाशेत प्रकारान्तराभावादिति । स्यादेतत् यथा तत्तया परिस्फुरदपि न वस्तुगत्या तदेव तथा तदप्यतत्तया

परिस्फुरदपि नातदेव ततः स्वरूपस्यातत्तया प्रथनेऽपि न काचिद् ग्राह्यलक्षणक्षतिरिति चेत् प्रथतस्तापि विस्फुरन्ती स्वरूपमेवास्य स्यात् स्यादप्यस्योपन्यासस्य प्रस्तुतोपयोगः । अस्वरूपस्य कथं प्रकाश इति यद्यपि तथा वक्ष्यामः तथाप्यसत्ता कथं तस्य स्वरूपमितीतोऽपि दीयतां दृष्टिः । कस्त्वास्वरूपस्फुरणे दोषः नायं भिन्नयोर्वेद्य वेदकभावो व्यापारनिबन्धनो नियतस्य तस्याभावात् । नापि जाति निबन्धनः कश्चित् श्रेयइति व्यवस्थानुपपत्तिप्रसङ्गात् । नहि निसर्गसिद्धानां गोत्वादीनामीदृशी रीतिरिति चेत् नन्वयमभेदेऽपि दोषस्तदवस्थ एव । तथा हि स्वस्य वेदनमिति नायं व्यापारनिबन्धनो व्यवहारः स्वात्मनि तदभावात् । नापि जातिनिबन्धनः साधारण्य प्रसङ्गात् । नहि जात्यैव गौः स्वात्मानं प्रति नतु परं प्रतीति नियमो दृष्टः । नच ज्ञानं स्वस्येव परस्यापि वेदनं सर्व्वसर्व्वज्ञत्वापत्तेः । न तत् कस्यचित् किन्तु वेदनमात्रमिति चेत् तथापि स्वात्मन्यजडवत् परत्राप्यजडं स्यात् परस्मिन्नन्धवत् स्वस्मिन्नप्यन्धं प्रसज्येत जात्यैव तद्रूपत्वात् । जात्यापि स्वकारणात् कश्चिन्नियत रूपमेव तदुत्पन्नमिति चेत् । नैवमुच्चैर्ब्रूयाः परैरपि कदाचिदेवं श्रूयेत । अभेदोऽस्तु मा वा भेदस्तु प्रकाशमानत्वेन व्यासेधामइति चेन्न वस्तुनि भेदनिवृत्तेरेवाभेदरूपत्वात् ।

अस्तु तर्हि भेदाभेदविधुरमेव चित्रं चेतोभेदे प्रकाशस्यायोगात् अभेदे चित्रत्वानुपपत्तेरिति चेन्न मिथोविरुद्धविधिद्वयविधिवत् तदुभयनिषेधस्याप्येकत्रविरुद्धत्वात् । नच सोऽप्यस्तीति वाच्यं स्याद्वादावतारे तथापि दिगम्बरत्वप्रसङ्गात् । अस्तु तर्हि चतुःशिखरीशून्यमेव चित्रमाश्चर्य्यरूपत्वात् । एकानेकत्वविरहेऽपि सत्वमित्याश्चर्य्यार्थो हि चित्रशब्दइति चेत् । अथ चतुःशिखरशेखरमेव किन्न स्यात् आश्चर्य्यरूपतायुक्तेस्तुल्यत्वात् । एकैकपक्षानुपपत्तिश्च यथा तन्निषेधपर्य्यवसायिनी तथा तद्विधिपर्य्यवसायिन्यपीति ।

अपि चान्य वस्तुतश्चतुष्कोटिविरहे चेतसो भावान्तरैर्वरमुक्तम्। यदनात्मनि एवैताश्चतस्रः कोटयो भासन्ते यथा प्रतिभान्तीति तथा प्रतिभानमनुत्तरम्। प्रतिभाने तु ग्राह्यलक्षणायोगेऽपि ग्राह्यभाव इति चेत एवमेतत्। तथा च चित्राद्वैतादरं चित्रद्वैतमस्तु प्रति-भासनानुरोधादिति। स्यादेतत् बहिरन्तरुभयथापि ग्राह्यलक्षण क्षतिरस्तु प्रकाशमानत्वन्तु नीलादीनामप्यपह्नवं तावन्मास्मा-स्माकमभिमतमिति चेत् तदेतद्विक्रीतगवीरक्षणम्। किमिदं हि प्रकाशमानत्वं यत् सर्व्वथा ग्राह्यलक्षणक्षतावपि न क्षीयं, न प्रकाश सम्बन्धो नियमानुपपत्तेरित्युक्तं न प्रकाशतादात्म्यं चित्रत्वानुपपत्ते-रित्युक्तम्। तस्मान्नीलादीनां प्रकाशमानत्वं परिभाषयता ग्राह्य लक्षणे यत्नः कर्त्तव्यः परिहर्त्तव्यं वा प्रकाशमानत्वं अन्यथा तप-नीयमपनीय वाससि ग्रन्थिकर्त्तारमुपहससि स्वयञ्च कनकमुपादाय गगनाञ्चले ग्रन्थिं करोमीति। सेयं सर्व्वप्रकारमसिद्धिः सर्व्व-प्रकारञ्चानैकान्तिकमिति।

एतेन द्वितीयः पक्षः प्रत्युक्तः। नहि सजातीयत्वेन ग्राह्य लक्षणवैधुर्य्यमुत्प्रार्थ्यते अतिप्रसङ्गस्य तदवस्थत्वात् जड़त्वे प्रकाशासम्भा वनेवेति चेन्न तुल्यत्वात्। यथा ह्यस्वसंवेदनवादिनः परं प्रति प्रकाश मपि ज्ञानमात्मनि जड़मेव तथा स्वसंवेदनमात्रवादिनोऽपि स्वात्मनि प्रकाशमपि ज्ञानं परं प्रति जड़मेव कथञ्चिद् ज्ञानान्तरेण्यजड़ञ्चेत् वाह्योऽपि तथा किन्न स्यादिति सन्दिग्धविपक्षव्यावृत्तिकत्वम्। ननु वाह्ये सर्व्वथैव ग्राह्यलक्षणक्षतिः इह तु समानोपादानतानियमेन चित्रा काराणां परमार्थभिन्नानामेव व्यतिवेदनसिद्धिः। न भिन्नः यथा नियमे ह्युपादानमुखेन सामान्यतो वा सामग्रीसामर्थ्यमेव वक्तव्यम् अन्यथा तथाविधकार्य्यानुत्पत्तेः। तथा च वाह्यग्राह्यनियतस्वभाव ज्ञानोत्पत्तावपि सुलभमेतदिति पूर्व्वकल्प एव दोषः। अस्तु तर्हि तृतीयः सर्व्वथा ग्राह्यलक्षणानुपपत्तेः तदभावे सामग्रीसामर्थ्यस्याप्यान्यथितु

मैयक्यत्वात् । विचारसिद्धे हि वस्तुनि कार्य्यचिन्तनावसरो नत्व विवेचितइति चेत् किं ग्राह्यलक्षणा निर्वक्तव्या प्रकाश्यमानत्वममीषां निवर्त्तते सत्त्वं वा । न प्रथमः नहि लक्षणापरिज्ञानमात्रेण स्पष्ट दृष्टमपि सत्यमपह्नोतुं शक्यते अपरिज्ञानस्य दुरूहत्वेनाप्युपपत्तेः । तेषामप्रतिभासे तन्निषेधस्यानुपपत्तेः । न द्वितीयः तदा हि तल्ल- क्षणानुपपत्तिः सत्त्वं निवर्त्तयेत् यद्यसत्त्वे लक्षणमुपपद्येत उभय- थाप्यनुपपत्तौ कोऽनुरागोऽसत्त्वे । तदेव लक्षणमिति चेत् सत्यमेव किन्न स्यात् अतिप्रसङ्गादिति चेत्तुल्यम् । वेदनाधीनव्यवहार गोचरत्वमिति चेत् अस्तु तावदिदं सत्यैवेति तु नियमः कुतः । सामग्रीतस्तथा वेदनोत्पत्तिरिति चेत् तदेतत् सम्भाव्यते सति न त्वसतीति विशेषः । यथा हि सति ज्ञानेनाभिलाषः तेन यत्नस्तेन प्रवृत्तिः तथा तत्प्राप्तिः क्रियते न तथा अलीके तस्य प्राप्तुमशक्य त्वात् शक्यत्वे वानलीकत्वात् । व्यवहारोऽप्ययमलीकइति चेत् तर्हि सुतरां लक्षणाभावः तद्द्वारस्याप्यभावात् । अस्तु तर्हि सर्व्वथा विचारासहत्वमेव विश्वस्येति चेत् तत् किमिदानीं तत्त्वोपप्लव एव काष्ठाशून्यता वा न प्रथमः इयतीं भूमिमारूढस्यापि वि- चारस्य निष्फलतायां प्रमाणाभावात् भावे वा कथं तत्त्वोपप्लव स्यैव विचारस्यानुपप्लवात् । तत्समानन्यायस्यान्यस्यापि तथाभाव प्राप्तेः निष्फलत्वाच्च । न ह्यस्यातिप्रवृत्तिः फलं गगनास्वादनेना- तृप्तेः अलीककलापालिङ्गनेन तापानपनोदात् । नाप्यतिनिवृत्तिः जडीभावमात्रेऽप्युपनिपातिदुःखानिवृत्तेः । नच दुःखमपि विचारा सहमित्यहेयमेव तथाविधस्य विचारेऽप्यनधिकारात् । नापि यथा लोकं व्यवस्थितिः विचारात् प्रागपि तस्याः पामरादिवदयत्नसिद्धेः । नापि परलोकमात्रान्निवृत्तिः तस्यैहिकतुल्यत्वात् । दृश्यते हि तावदयमिति चेत् यदि ज्ञानवचनोदृष्टि तदा परोऽपि तथा साक्षात् कारवचनश्चेत् इहैवानुमानादेव प्रवृत्तिप्रसङ्गः । तदपि प्रत्यक्ष

मिति चेत् आमुष्मिकमपि प्रत्यक्षमेव तुल्यकक्षत्वात् । अरुचेरेव तत्र न प्रवृत्तिरिति चेत् तथापि किं विचारेण तमन्तरेणापि तस्याः सुलभत्वात् । तामेवायं पुष्णातीति चेत् अविशेषादिहापि पुष्णीयादिति । सोऽयं पवनतनयवार्त्तामुपश्रुत्य तत्स्पर्द्धया वानरः कियदपि दूरमुत्प्लुत्य महार्णवे पतितः प्राह अपार एवायमकूपारो मिथ्या रामायणमिति तत् किमनेन एवं ज्ञातुं निर्व्वक्तुं वा न शक्यते । कीदृशं जगदित्येतावन्मात्रमपि पामरदशावच्छिन्नफलमेव । नच निष्फलत्वेपि श्रद्धेयमिदं तावत् परामर्शपाटवाभावेनाप्युपपत्तेः । नहि जात्यन्धेनानीलं ज्ञातुं निर्व्वक्तुं वा न शक्तमित्यशेषानिर्व्वाच्यमेव तल्लोकइति ।

अस्तु तर्हि शून्यतैव परमं निर्व्वाणमिति चेन्न साहि यद्यसिद्धा कथं तदवशेषमपि विश्वमभिधीयते वाङ्मात्रस्य सर्व्वत्र सुलभत्वात् परतश्चेत् सिद्धा परोऽप्युपगन्तव्यो यात्मलक्षणावच्छेदनीयमिति । सच परो यदि संवृतिरेव विश्वशून्यतयोर्न कश्चिद्विशेषः कथं तदप्यवशिष्येत । असंवृतिरूपश्चेत् परः परतएव सिद्धा वक्तव्ता स्वयमसिद्धश्चेत् कथं शून्यत्वमपि साधयेत् स्वतःसिद्धश्चेत् आयातोऽसि मार्गेण । तथाहि स्वतः सिद्धतया तदनुभवरूपं शून्यत्वादेव च न तस्य कालावच्छेद इति नित्यम् । अतएव न देशावच्छेदइति व्यापकम् अतएव निर्धर्म्मकमिति विचारासहं तस्य धर्म्मधर्म्मिभावमुपादाय प्रवृत्तेः । अतएव विशेषाभावइत्यद्वैतं प्रपञ्चस्यापारमार्थिकत्वाच्च निष्प्रतियोगिकमिति विधिरूपम् अविचारितप्रपञ्चापेक्षया तु शून्यमिति व्यवहारः । तथापि प्रपञ्चशून्यस्यानुभवमात्रस्य प्रपञ्चेन कः सम्बन्धः । नच नाऽयं प्रकाशतइति चेत् वस्तुगत्या न कश्चित् संवृत्या तु गगनगन्धर्व्वनगरयोराधाराधेयभावइव विषयविषयिभावः सच यथा नैयायिकैः समर्थयिष्यते तथैव वेद्यनिष्ठस्तसावच्छिन्नदर्शनइति विशेषः । अविद्यैव हि तथा तथा विवर्त्तते यथा यथा-

नुभाव्यतया व्यवह्रियते तत्तन्मायोपनीतोपाधिभेदाच्चानुभूतिरपि भिन्नेव व्यवहारपथमवतरति गगनमिव सूप्रदरठघटकटाहकोटर कुटीकोटिभिः। तदास्तां तावत् किमात्मं कवचिन्नोपेक्षिविचिन्तयेति तस्मादनुभवव्यवस्थिता अनात्मापि परिस्फुरतीत्यवर्णनीयमेतत्। तत्सिद्धौ तत्तत्त्वमपि किञ्चिदस्त्येव। अथ वाध्याविरोधे ज्ञाना-नित्यतायां तन्निष्ठमुभयनिष्ठं वा वाध्यविरोधे ज्ञाननिष्ठमेव तन्नित्य-तायां ग्राह्यनिष्ठमेवेति। तथाहि ग्राह्यत्वादय विषयविषयि भावः स च प्रकाशस्य सत कदीयतामात्ररूपः स्वभावविशेषः। स्वभाव त्वादेव च नोपकारान्तरमपेक्षते तन्मात्रीयत्वादेव च नान्यदीयः। किमस्य [redacted]मिति प्रश्नप्रसङ्गेपि वहिरङ्गोचरव्यवहारप्रवृत्ति-रन्तरमपि तेन ज्ञाननिरूपणम्। कुतोऽयमीदृगित्यनुयोगोऽपि सामग्रीशक्तिरेवोत्तरं कार्य्यकारणवत् अन्यथा तत्राप्युपकारान्तरा-पेक्षायामनवस्था तदनपेक्षायां वा साधारण्यं केन वार्थं तेन तदेव क्रियते यनेनाप्येतदेव विषयीक्रियतइति विवेचनीयं। विषयीक्रियते इति कोऽर्थः क्रियतइत्यपि कोऽर्थः इत्यपि विचारणीयं कार्य्योत्पादन मेव करणं तदीयतोत्पत्तिरेव विषयीकरणमिति विवेचनीयम्। उप कारस्तु यथात्र विज्ञानस्वरूपातिरिक्तो नास्ति तथा तत्रापि कार्य्य स्वरूपातिरिक्तोनास्तीति प्रतिसन्धेयमिति। अतएव कार्य्यकारण भावोप्युपेक्षितव्य इति तु महद् साहसं तथा सति हि स्यादेव न स्यादेवेत्याद्यापद्येत। तथा च प्रकाशतमसोरन्यतरस्य कैवल्य प्रसङ्गः। सास्तु तोऽस्त्विति चेत् विषयविषयिभावोऽप्येवमस्तु यदि विषयकार्य्ययोर्व्यवतीवाधेति इयीगतिः। तदत्र तत्त्वं न तावदुभय निष्ठं लक्षणं सतोऽसतो वाकारस्यापि स्फुरणात् नच ज्ञाननित्य तायां पारमार्थिकवाह्यनिष्ठं सत् कार्य्यवादव्याकरणैः सांख्यप्रक्रिया विध्वंसात्। न खलु पूर्व्वपूर्व्वतिरोभावाविर्भावावन्तरेण विचारस्या-प्यवसरः। नाप्यनीकग्राह्यतायां स्वविषयाज्ञाननिष्ठम् इति तुच्छस्य

विशेषाभावात् ज्ञानस्य निराकारत्वात् । अन्यथाप्यसिद्धेरारोपयितुमशक्यत्वात् । असन्त एव विशेषाश्चकासतीति चेन्न असन्त इति तुच्छात्मका वा अतद्रूपा इति वा अकिञ्चिद्रूपा इति वा विचार व्यावृत्तिमात्ररूपा इति वा प्रथमे कालदेशान्तरयोः सत्त्वप्रसङ्गः द्वितीये स्वविशेषता तृतीये नीलस्यालीकस्यानीलव्यावृत्तिरूपतया अनीलानां पारमार्थिकत्वप्रसङ्गः तेषामलीकत्वे तद्व्यावृत्त्यात्मनो नीलस्यानलीकत्वापत्तिः तथाप्यलीकत्वे अविशेषत्वं तेनरूपेणाविशेषत्वमिति चेत् । अथ विशेषः केन नीलपीतादिनेति चेत् तत् किं ततोऽधिकम् अनलीकं तर्हि स्यात् अनधिकञ्चेत् कुतस्तेनापीति वासनावशाद्विशेषाः स्फुरन्तीति चेत् स्फुरन्तु नः कारणे विप्रतिपद्यते ते तु नीलादयो यद्यकिञ्चिद्रूपाः कथं विशेषाः तदितररूपेण किञ्चिद्रूपत्वे तेन रूपेण किञ्चिद्रूपा एवेति ब्रूमः । विचारासहतामात्रमलीकत्वमिति चेत् तथापि भावापरिवर्त्तमात्रं विचारासहतायाः किञ्चिद्रूपत्वविरोधित्वात् अविरोधे वा त्वद्विचारसहना अपि किञ्चिद्रूपा एव नीलादय इति विचारस्य दुर्विचारत्वप्रसङ्गात् तेन नीलादीनां छायामात्रस्याप्यनाक्रान्तेः प्रविश वा अनिर्वचनीयख्यातिकुक्षिं तिष्ठ वा मतिकर्द्दममपहाय न्यायनयानुसारेण नीलादीनां पारमार्थिकत्वे तस्मात्

न ग्राह्यभेदमवधूय धियोऽस्ति वृत्तिस्तद्बाधने बलिनि वेदनयेजयश्रीः ।
नोचेदनिन्द्यमिदमीदृशमेव विश्वं तथ्यं तथागतमतस्य तु कोऽवकाशः ॥

तचालीकं विचारासहमनिर्वचनीयं वा यमाश्रित्य जगन्निन्दीयते स एव विचारयितव्यतां कोऽसौ कीदृशश्चेति । सतर्कप्रमाणमेव वाच्यारूढमिति चेत् तच्चेद्विचारासहं किं तेन भीतविचारकस्येव तथाहि केनचिद्भीतेन राजद्वारि विरुदमानेन विकल्पितं किमयमन्धकारो मूलकमस्ति आहोस्विज्जलवाहो वाचाकाम वर्षति गर्ज्जति च । यदा बान्धवोऽयं राजद्वारे श्मशाने च यस्तिष्ठति स बान्धव इति पर-

माचार्य्यवचनात्। अथवा योऽयं भूमौ दृश्यते तस्य च्छायेति दूषितञ्च तत्र नाद्यः तस्य सूर्य्यगुणप्रस्फोटनाभावात् । न द्वितीय स्तस्य स्तम्भ चतुष्टयाभावात् । न तृतीयः तस्य वागुड़म्बनाभावात् । न चतुर्थः तस्य नरश्चिरः श्वेतोद्भिरणाभावात् ततो न किञ्चिदिदमिति किमेतावता द्विरदरूपं निवर्त्ततान्। यदा वरमेतस्मात् योऽयं सोयमिति वादी द्वितीयोभीतः तद्विचारसहमिति चेत् एवं तर्हि स्वयमेव विलीनमलीकादिवादैः । नोत्तरप्रतिज्ञायामपि लोकसिद्धमिति चेत् तर्हि तस्य परिकरशुद्धिरपि तथैव ग्राह्या अन्यथा लोकस्यापि व्यतिक्रमे विचार स्य यादृच्छिकत्वप्रामाणत्वापत्तेः लोके चाकाङ्क्षायोग्यतासत्तिमत्तया प्रतिसंहितमश्लिष्टार्थं प्रमाणान्तराप्रतिहतं स्ववचनस्वक्रियास्वज्ञान व्याघातादिदोषरहितं स्वार्थप्रतिक्षेपकयुक्तेरनाक्षेपकं वाक्यमर्थप्रतिपत्तेरङ्गं यथा पर्व्वतोऽग्निमानिति । अनङ्गमितरत् यथायं पर्वतो देवदत्तोगौरइति जलहृदोवह्निमानिति । गिरिर्देवदत्तेन भुक्त मग्निमानिति श्वेतोडित्थोधावतीति शृङ्गोविषाणीति माता बन्ध्येति अहं मूकइति इमं न जानामीति। मम कर्णौ प्रविश्य गजोगर्ज्जति भेषजमुच्यतामिति तदर्थः साधनं दूषणञ्च ।

तत्र साधनं व्याप्तिपक्षधर्म्मतापर्य्यवरूपपक्षकोपेतं लिङ्गं यथा विशिष्टधूमवत्त्वादितिलिङ्गाभासमितरत् यथा जलाश्रयत्वादिति । तत्परिकरश्च तर्कः सोऽपि व्याप्तिबलमालम्ब्यानिष्टप्रसङ्गरूपः । अनिष्टञ्च द्विविधं प्रामाणिकपरित्यागोऽप्रामाणिकपरिग्रहश्च। यथा यद्युदकं पिपासा दुःखं न शमयेत् न पीयेत् यदि च तदेवपरमन्तर्हितं तदविशिष्टं ममपि दहेत् । इतरस्तु तर्काभासः यथा यदि अन्नं पिपासादुःखं नाशमयिष्यत् रूपवदपि नाभविष्यत् यथाकाशम्। यदि च तदेव पवमन्तरधास्यत् मामपि सुरभिमकरिष्यदिति । दूषणमपि स्वप्रतिक्षेपकयुक्तेरनाक्षेपकं दुष्टां साधकत्वाविनाभूतं सिद्धञ्च यथाग्निमत्त्वे साध्ये प्रमेयत्वमनैकान्तिकत्वादहेतुरिति

अन्यथा तु तदाभासो यथायं धूमोनाग्निसाधकः सर्व्वथानुपलभ्यमानोपाधिग्रहणायत्तत्वात् प्रमेयत्वात् विरुद्धत्वाच्चेति । इतरदपि प्रमाणमनुमानञ्चाश्रयेव विचाराङ्गं तर्कमनन्यथासिद्धिञ्च पुरस्कृत्य प्रवृत्तेः तत्तत्राप्येषैव रीतिरनुगन्तव्येति ।

एवं व्यवस्थिते लोकव्यवहारे साधनोपक्रमेण यदि विचारयसि प्रतिज्ञैव तावन्नाङ्गं धारयति । तथाहि न किञ्चिदस्ति न किञ्चित् सत्यं न किञ्चित् कारकं न किञ्चित् विचारसहं न किञ्चित् सालम्बनं न किञ्चिद्दर्शनं न कश्चित् सिद्धान्त इत्यादौ स्वार्थप्रतिक्षेप स्तावदुर्व्वारः । प्रतिज्ञापि हि न स्यात् न सत्या न कारिका न विचारसहा तद्विज्ञानमपि न सालम्बनं तत् फलमपि न दर्शनं तदर्थोपि न सिद्धान्त इत्यापद्येत । इष्यत एवेदमिति चेन्न इच्छामात्रेण व्याघातानिवृत्तेः । यदि हि न ज्ञातं किञ्चिदस्तीत्यादिप्रतिज्ञार्थः प्रतिज्ञां स्पृशेत् कथमयमर्थः प्रत्येतव्यः नचेत् कथं सानुपपन्ना तदुपपन्नत्वे च कथं पुनः प्रतिज्ञार्थ उपपद्यते । तदिदमायातं स्वविषमूर्च्छिता भुजङ्गी आत्मानमेव दशतीति । तद्वतइति विशेषणादयमदोषइति चेत् तद्विचारो वा स्यात् लोकमर्य्यादातिक्रमो वा । प्रथमः पूर्व्वमेव निरस्तः तस्य प्रतिज्ञारूपतया कुलीरस्येव स्वप्रसूतयुक्त्यापत्येनैव प्रतिहतत्वात् द्वितीये तु स्वच्छायातिक्रमवत् सएव व्याघातः । यदि हि लोकमर्य्यादातिक्रमो न विचारस्वरूपस्थितिः तत्स्वरूपस्थितिश्चेन्न तदतिक्रमइत्यर्थः प्रतिषेध्यसिद्ध्यसिद्धिव्याघातश्च । यदि हि प्रतिषेध्यं सिद्धं नात्यन्ताय प्रतिषेधः न चेन्नतराम् । लोकव्यवहारसिद्धमिति चेत् सिद्धमेव हि तर्हि नह्यन्यतोपि किञ्चित् सिध्यति । नायमबाध्योव्यवहार इति चेत् यदि नैकत्र अन्यत्रापि तथाभावप्रसङ्गात् सर्व्वत्रबाध्यतइति चेत् तदपेक्षसिद्धिना व्यवहारेणानपेक्षेण वा अव्यवहारेणैव वेति यस्तावत्तदपेक्षसिद्धिः स कथं तमेव बाधेत नह्यनुमात्वानुमानेनोपात्तप्राप्तिप्रत्यक्ष

बाधोलोके द्वितीयस्यासम्भवी नहि निषेधकं प्रमाणं निषेध्यसिद्धि निरपेक्षं भवितुं लभते तृतीये तु तद्विपरीतापत्तिः विचारबाध्यत्व मुपक्रम्याविचारबाध्यत्वेन संहरणात्। नचैतदपि निर्व्यूढं स ह्य यत्नसिद्ध मध्यक्षं वा स्यात् अनिच्छिमानं वा आद्ये विरोधोऽसिद्धिश्च द्वितीये लोकातिक्रमः परानिष्ठत्वादनिष्ठिबाधप्रसङ्गश्चेति एतेन हेतवो निरस्ताः ते हि ज्ञेयत्वात् ज्ञातत्वात् असत्त्वात् विकल्पानुपपत्तेः प्रत्ययत्वात् कर्म्मानुपपत्तेः मिथोव्याघातादित्यादयः एते हि सर्व्वएव स्वार्थक्रियाप्रतिक्षेपिणीं युक्तिमाक्षिपन्ति निषेध्यसिद्धिमपेक्षन्ते अनैकान्तिकौ च प्रथमद्वितीयौ स्वफलएव व्यभिचारात् असिद्धौ तृतीयचतुर्थौ अनैकान्तिकश्च पञ्चमः पूर्व्ववत् असिद्धो व्याघातेनानैकान्तिकश्च षष्ठः असिद्धो अनैकान्तिकश्च सप्तमः सर्व्वएव कालात्ययापदिष्टाइति ।

एतेन दृष्टान्ता अपि विसर्जनीयाः ते हि रज्जुसर्पवत् तज्ज्ञानवत् गगनविषाणवत् दर्पणमुखवत् स्वप्नप्रत्ययवत् छेद्यानुपपत्तौ छिदावत् मिथः शोषकनिर्व्वापकानलसलिलवदित्यादयः । येन च तत्र सर्पस्यासत्त्वं तज्ज्ञानस्य मिथ्यात्वं गगनविषाणस्याकारकत्वं दर्पणमुखस्य विचारासहत्वं स्वप्नज्ञानस्य निरालम्बनत्वं छेद्यानुपपत्तौ छिदानुपपत्तिश्चावधारितानि तेनैव तत्र रज्जोः सत्त्वं असर्पज्ञानस्य सत्यत्वं गगनस्यान्यत्र गवादेर्व्विषाणएव कारकत्वं दर्पणस्य विचारसहत्वम् अस्वप्नज्ञानस्य सालम्बनत्वं छेद्यनिष्ठा छिदा सिद्धौ ज्ञानकर्म्म चोपपादितानि तदनुपपत्तौ वा साध्यविकलतया सर्व्वएवै ते दृष्टान्ताभासाः अन्तिमस्तु साधनविकलः सिद्धान्तानां व्याघातः परस्परविरुद्धरूपत्वलक्षणः जलानलयोस्तु वध्यघातकस्वभावत्वलक्षणः नच शब्दसाम्येनानुमानमित्येषा दिक् ।

अस्तु तर्हि दूषणोपक्रमेण विचारइति चेत् तमपि पृच्छामः कीदृशोऽसाविति नेदं स्थूलं विरुद्धधर्म्मासंसर्गप्रसङ्गात् नास्थूलं

तथा प्रतिभासप्रसङ्गात् न परानपेक्षं सदसद्व्यतिरेकप्रसङ्गात् नैकं तथा प्रतिभासप्रसङ्गात्। नानेकं भेदव्यवस्थितिप्रसङ्गात् न च व्यापकं निष्क्रियत्वप्रसङ्गात् नाव्यापकं अविधेयत्वप्रसङ्गादित्यादिरिति चेन्न मिथोविरोधमूलशैथिल्येऽप्यापादनानुकूलत्वविपर्य्ययाप्रर्य्यवसानैस्तर्काभासत्वात्। यथा हि नायं पर्व्वतो निरग्निः निर्धूमत्वप्रसङ्गात् नाप्यग्निमान् तथोपलब्धिप्रसङ्गात् इत्यनयोरेव आभासः परस्पराप्रतिक्षेपकयोरुभयोरनाभासत्वानुपपत्तेः। तथात्रापि नह्यस्थूलादिनिषेधादन्यः स्थूलादिविधिः तन्निषेधाद्वान्योऽस्थूलादिविधिरिति। शिथिलमूलाश्चैते प्रतिबन्धस्यासिद्धेः सिद्धौ वा व्याप्यव्यापकतदधिकरणानां सिद्धौ विवादनिवृत्तेः इष्टापादनञ्च प्रथमे अनुभूतावसिते स्थूले विरुद्धधर्म्मासंसर्गस्येष्टत्वात् तथा च वक्ष्यामः। अननुकूलश्च द्वितीयः अस्थूलताप्रतिक्षेपस्य स्थूलोपलम्भानुग्राहकत्वात् तद्रूपताव्यवहारस्य तथा प्रतिभासव्याप्तत्वाच्च एवं तृतीयोऽपि अनपेक्षत्वप्रतिक्षेपस्य सापेक्षत्वोपलम्भानुग्राहकत्वात् अपेक्षत्वविधेः सदातनत्वव्याप्तत्वाच्च। चतुर्थश्चाप्रसिद्धव्यापकः सदसत्वस्य विरोधेनैकत्र विधिवत् निषेधस्याप्यनुपपत्तेः। पञ्चमस्तु अनुकूल एव अनेकत्वाभिमते वस्तुन्येकताप्रतिक्षेपस्यानेकतोपलम्भोपलम्भकत्वात् ताद्रूप्यव्यवहारस्य तथा प्रतिभासव्याप्तत्वाच्चेति षष्ठस्त्विष्ट एवास्माकम्। ननु भेदः स्वरूपं वा स्यात् इतरेतराभावो वा धर्म्मान्तरं वा। न पूर्व्वः घटो भिन्न इति सहप्रयोगानुपपत्तेः। नापरः प्रतीतावात्माश्रयप्रसङ्गात् भिन्नप्रतियोगि निरूपणाद्धि तद्भावो निरूप्यस्तन्निरूपणमेव च भेदनिरूपणं नोत्तरः अनवस्थाप्रसङ्गात्। तत् कथमसौ भवतु इष्यतामिति चेत् तत् किं भेदज्ञानमेव नास्ति सदपि वा नित्यं अनित्यमपि वा निर्हेतुकं सहेतुकमपि वा निर्व्विषयकं सविषयकमपि वा बाध्यमानविषयकमिति। तत्र प्रथमः सर्वतो विरोधादनुत्तरः द्वितीयः सुगमत्वव्यवस्थानुरोधाद्-

पेक्षणीयः तृतीयोपि विरोधाद्धेयः चतुर्थस्तु भेदोल्लेखादेव त्याज्यः पञ्चमस्तु चिन्त्यते किमेतेष्वन्यतमात्मा अस्य विषयः तदन्यो वेति तत्र यद्यन्य एव किमेताभिरधिकरणानुपपत्तिभिस्तस्य बाध्येत एवं हि चौरापराधेन व्यक्तमयं माण्डव्यनिग्रहः स्यात् । अथान्यतमात्मा तथापि यदि धर्मान्तरमेवेति तत्त्वं तदानवस्थाभिया तदधिक एव प्रवाहस्त्यज्यतां तस्य कुतस्त्यागः नह्यनवस्था प्रतिभासमानमर्थं निवर्त्तयति किन्तु प्रवाहं परिष्ठापयति गन्धे गन्धान्तरवत् अथेतरे-तराभावमेव भेदज्ञानमवलम्बत इति तत्त्वं तथापि ह्यात्माश्रयः तेन हि भेदज्ञानमेव न स्यात् । अस्ति च तत् ततो हेत्वन्तरमाक्षिपेत् ननु स्वात्मनि स्वयमहेतुत्वे स्वयमेव निवर्त्तते अविद्यावशादिति चेत् किञ्जातः नह्यविद्येत्येवमात्माश्रयनिवृत्तिः तथासति घटादयोपि कुलालादिनिरपेक्षाः स्वयमेव भवेयुः । अथात्माश्रयदोषोपहततया तत्र स्वस्यैव कारणं ततो यतः कुतश्चित् तस्य जन्म तच्च दुर्निरूपमतो ऽविद्येत्युच्यत इति विचारार्थः । नास्ति तर्हि विवादः नच तदपि दुर्निरूपं प्रतियोगिरूपत्वेनाप्रतीतावधिकरणाप्रतीतिरधिकरणस्वभावत्वेनास्मृतौ प्रतियोगिस्मृतिस्तेतरेतराभावग्रहणकारणमिति निरूपणात् । अथ स्वरूपमेव भेदप्रतिभासस्य विषय इति तत्त्वं तथापि सहप्रयोग एवानुपपन्नः त्यज्यतां भेदेन तु किमपराद्धं सोपि दृश्यत इति चेत् सत्यं नैमित्तिकस्तु स्यात् नतु स्वरूपतः नहि घटमानय घटमवलोकयेत्यादौ भेदपदमपि प्रेक्षावाननुपादत्ते व्याख्यायान्तु मूढ़प्रबोधनाय घटः कुम्भ इतिवत् सहप्रयोगेपि न दोषः तथापि कः परमार्थः यथायथं द्वयमपि पटस्य हि घटात्मना प्रतीतिरघटात्मना च प्रतीतिस्ततो वैशिष्ट्यप्रतीतिश्चेत्यनुभवसिद्धं तथाभावस्य प्रथममात्रं अभावान्तरधर्मान्तरयोरभावात् सामान्यादिषु त्रिषु स्वयं धर्मान्तराभावात् द्रव्यादिषु त्रिषु स्वयं द्वयस्यापि सम्भवात् । भवति पटोऽयं न घटस्तन्तुमयश्चेति गन्धोऽयं न रूपं सुरभिश्चेति गतिरियं

नोत्तरोपयं तिर्य्यक् चेति सव्यस्य [illegible]भेदस्य तादूप्येणाप्रतीतौ
प्रतीतिः इतरेतराभावस्य त्वबाधितः समानाधिकरणो निषेधविषयः
वैधर्म्म्यस्य तु विरोधः स चैकधर्म्म्यसमावेश इत्येषा दिक्। सत्तो
ऽप्यनुकूल एव घटादौ व्यापकता प्रतिक्षेपस्याव्यापकतोपलम्भोपलम्भक-
त्वात् व्यापकत्वस्य निष्क्रियत्वव्याप्तत्वाच्च अस्तमस्तु क्वचिदस्त्येव यत
एव हि क्वचिदविधेयोऽतएव क्वचिद्विधेयोऽव्यापक इति व्यवह्रियते।
सर्वत्रेति चेन्न व्याप्त्यसिद्धेः विरोधाच्च नहि यदव्यापकं तत् सर्वथा
विधेयमिति प्रतिबन्धः क्वचिदस्तीत्यव्यापकार्थः सर्वत्र नास्तीति चा
विधेयार्थस्त्वाभिमत तदनयोर्विरोधोऽपि स्यात् यद्विधेयस्वभावं
तत् कथं प्रतिषेध्यमिति चेन्न प्रतिषेध्यस्वभावता हि विधेयस्य विरुद्धा
न तु प्रतिषेधप्रतियोगितापि। अथ योऽस्ति कथं तस्य प्रतिषेधोऽप्य
स्तीति चेत् को दोषः अनयोरविरोधप्रसङ्ग इति चेत् प्रकारभेदेन
प्रसङ्गोऽपि न दोषमावहति तदभेदेन तु विधिनिषेधौ केन स्वीकृतौ
यं प्रत्यविरोधः प्रसज्येतेति। एतेन कालभेदादिनाप्यविरोधो द्रष्टव्यः।
अस्तु तर्हि स्थूलघाती विरुद्धधर्म्माध्यासो ग्रहणाग्रहणादिः पञ्चविधः
नासिद्धेः तथाहि यो येन यत्रैव यदैवोपलभ्यते स तेन तत्रैव तदैव नोप
लभ्यत इति नानुभवः नाप्यभ्युपगमः। एकावयवसहितस्योपलम्भोऽन्याव-
यव सहितस्यानुपलम्भ इति चेत् एवं तर्ह्यवयविन्युपलभ्यमाने कश्चिदव
यव उपलभ्यते कश्चिन्नेति वाक्यार्थः सविशेषणे हि विधिनिषेधौ वि-
शेषणमुपसंक्रामत इति न्यायात् तथा चावयवानामुपलम्भानुपलम्भावय
विनि सञ्चार्य्य प्रसङ्गस्तदलमनेन। एतेनावृतत्वानावृतत्वं व्याख्यातम्।
अनावरणदशावत् कतिपयावयवावरणेऽपि तथाविधस्यैवोपलम्भः
किन्न स्यादिति त्ववशिष्यते तदप्यसत् तस्य परिमाणगतसामान्यवि-
शेषस्य ततोऽन्यस्य नियतसामग्रीवेद्यस्य तदभावे तदुपलम्भेऽप्यनुपलम्भ
त्वात्। एतेन कम्पाकम्पसंसर्गो निरस्तः सामग्रीभेदेनावयवनियत
कर्म्मोत्पादे तस्यां दशायामवयविनो निश्चलत्वात्। एवं तर्हि कम्पा-

कम्पयोरवयवयो र्विभागात् संयोगनाशे द्रव्यनाशः स्यादिति चेत् ततः किं अपसिद्धान्त इति चेन्न एवमपि क्वचिदभ्युपगमात् सर्वत्रैवं प्रसङ्ग इति चेत् तथाप्यवयविनः किमव्याहतम्। नचैवमपि कर्म्मणोऽद्रव्यारम्भकसंयोगप्रतिद्वन्द्विविभागजननियमानभ्युपगमात् कारणविशेषात् कस्यचिदेव कर्म्मणस्तथाभूतविशेषलाभः। एतेन पाणौ चलति तन्मूलभूतः परमाणुरपि चलेत् ततो अपसङ्गुजपरमाणोर्विभागः ततो यो येन संयुज्यते विभज्यते वा स तत्कार्य्यद्रव्येणापीतिन्यायेन भुजपाण्योरपि विभागः ततः संयोगनाशः ततः शरीरनाश इति निरस्तम्। न हि पाणिपरमाणुक्रिया भुजपरमाणुविभागमारभते नियमेन तदनारम्भकत्वे कर्म्मलक्षणक्षतिरिति चेन्न आकाशादिदेशे एवमपि सर्वएवोपलभ्येत विभागिभ्यामाकाशादिदेशाभ्यां न संयुज्येतेति चेन्न अवयवसंयोगविभागाभ्यामेव तत्सिद्धेः। एतच्च सम्यगवबोधद्वारेवाधिकमनुसन्धेयं तर्हि चलदवयवी लभ्येतेति चेत् नेदमनिष्टं पाणौ कम्पमाने शरीरं न कम्पत इति प्रत्ययात्। अथवा यो यदाश्रिततयोपलभ्यते स तस्मिंश्चलत्यचलोऽपि चलएव विभाव्यते दर्पणमुखवत् जलचन्द्रेति द्रष्टव्यम्। कृतं प्रतीतिरूपकल्पनया चलत्यवयवे सर्वत्र तथैवेति न किञ्चिदनुपपन्नं न चले तु कथं तथोपलभ्यतां तथापि चलाचलाश्रयस्य चलाचलतया प्रतीतौ चलाचलजलचन्द्रवत् द्वैतप्रत्ययोऽपि स्यादिति चेत् स्यादपि यद्याश्रयविच्छेदः स्यात् नह्येकस्मिन्नेव जलेऽविच्छिन्नावयवभेदेन द्विचन्द्रभ्रमो नाम किन्तु सएवैकस्थले चल उपलभ्यतेऽचले त्वचल इति वीचिषु सोऽपि सहस्रनिभ इति चेत एवमेतत् तासां विच्छेदेनाकलनात्। अस्तु तर्हि चलाचलयोर्युतसिद्धिप्रसङ्ग इति चेत् न स्वयं प्रतिबन्धासिद्धेः नच प्रसङ्गे व्याप्तावपि पराभ्युपगमः शरणं नचैवं पराभ्युपगमोऽपि वस्त्रोदकादौ दृश्यते तावदयमिति चेन्न तन्तुवस्त्रादौ विपर्य्ययस्यापि दर्शनात् इदं मिथ्येति चेत् तत् कथं सत्यं अबाधादिति चेत् इह तर्हि बाधकान्तरं वाच्यं

चलाचलत्वमेवेति चेन्न स्वतः सिद्धावपि किमिति नेदं बाधकमिति विपर्य्ययस्यापि वक्तुं शक्यत्वादिति रक्तारक्तविरोध इति चेन्न भ्रान्तत्वात् तन्मूलरागिद्रव्यसंयोगासंयोगविरोधोऽस्त्विति चेन्न परमार्थवादिनं प्रति प्रागेव परिहृतत्वात्। इतरं प्रति का वार्त्तेति चेत् सैव तावत् तथैवाविरोधात् प्रकारभेदेनापि विरोधाभ्युपगमे व्याप्तेरसिद्धेः संयोगतदभावयोरेवासिद्धेः सिद्धौ वा प्रकारभेदाविरुद्धस्वाभावसादेश्यापरित्यागात् नचैवं पदार्थान्तरवैधर्म्म्येण संयोग एव निराकर्त्तव्यः तद्वैधर्म्म्येण तेषामेव निराकरणप्रसङ्गात्। नचैवमेव न्याय्यं नियमवता हि सत्यवैधर्म्म्येणेतरन्निराक्रियते असत्यवैधर्म्म्येण सत्यत्वस्यैव निर्वाहात् निषेध्यप्रतीतिनान्तरीयकत्वाच्च निषेधसिद्धेः। शशविषाणादौ कल्पितेनापि निषेध्येन निषेधसिद्धिरिति चेन्न निराकृतत्वात् संयोगस्य वाङ्मात्रेण काल्पनिकत्वसिद्धावतिप्रसङ्गाच्च शशशृङ्गन्यायस्य च योग्यानुपलम्भाभावेनासिद्धेः इत एव बाधकात् तत्सिद्धावितरेतराश्रयत्वं शब्दप्रत्यभिज्ञानवत् संयोगप्रतीतेरन्यथोपपत्तिमात्रेण बाधकप्रवृत्तिरिति चेन्न अनुभवस्य तदनुरूपमुपाधिमुखपिङ्गमदत्त्वा भ्रान्तत्वेनान्यथोपपत्तौ तद्विपरीतानुमानप्रवर्त्तने अभावगुणत्वानुमाने प्रवृत्तिप्रसङ्गात्। नच प्रत्यभिज्ञानस्य सामान्यवत् संयोगप्रत्ययस्य तदनुरूपमुपाध्यन्तरमस्ति एवम्भूतमर्य्यादातिक्रमे तु त्वदभिप्रेतप्रतिबन्धप्रत्ययस्यापि भ्रान्तत्वेनान्यथासिद्धिप्रसङ्गः कथं वार्य्यं तदवारणे क्षणिकमूलकाः कथं प्रवर्त्तेत यथालोकव्यवस्थानस्याध्यक्षान्तरवत् संयोगस्यापि शब्दपाकजाद्यर्थक्रियाश्रिते तदध्यक्षस्यापि प्रामाण्यसिद्धेर्न भ्रान्तत्वशङ्कावकाश इति। अस्तु तर्हि तद्देशत्वातद्देशत्वरूपो विरोधः न विरोधलक्षणाभावात् नहि तद्देशसंसर्गविधौ नियमेन देशान्तरसंसर्गनिषेधः। तद्देशत्वतदन्यदेशत्वयोस्तु स्यात् तत्संसर्गस्तु केनेष्यते। अध्यक्षमेवैकसंसर्गपरिच्छेदकं तदभावव्यवच्छेदमुखेन तदन्यव्यवच्छेदकमिमं विरोध

मुद्गिरतीति चेत् स्यादप्येवं यदि नियमेनैकसंसृष्टस्यान्यसंसर्गं प्रतिक्षिपदध्यक्षमुदियात् न त्वेतदस्ति युगपदेकस्यानेकसंसर्गप्रवृत्तमध्यक्षमविशेषात् सर्व्वसंसर्गं वा प्रतिक्षिपेत् न वा कमपि स्वात्मानमेव वा सर्व्वथा न विरोधं दीपयेत् अन्ततः परमाणोरप्येकस्यानेकैः परमाणुभिः संसर्गस्वीकाराच्चेति। एतेन वृत्तिविकल्पो निरस्तः परमाणुवृत्तावयविवृत्त्योस्तुल्ययोगक्षेमत्वात्।

अस्तु तर्हि चित्रे नीलानीलविरोधः नहि तदेकं रूपं चित्रत्वविरोधात् नानेकं एकावयवि समवायविरोधात् नचानेकं व्यापकं तथानुपलम्भविरोधात् न व्यापकं तथानुपलम्भविरोधात्। नचाव्यापकं स्वाभावविदेशजातीयत्वविरोधात्। अन्यथा विरोधाविरोधव्यवस्थाविरोधात् नचारूप एवावयवी चाक्षुषत्वविरोधादिति चेन्न चित्रत्वं हि नानात्वं वा मिथोविरुद्ध नानाजातिसमवायं वा अभिप्रेत्यैकत्वाभ्युपगमे विरोधउद्भाव्यते तदेवमेतत् न तु तथाभ्युपगमः। न खल्वनेकत्वं चित्रत्वं शुक्लेष्वप्यनेकेषु चित्रप्रत्ययप्रसङ्गात्। नाप्येकस्मिन् विरुद्धानेकजातिसमवायः विरोधेनैव निरस्तत्वात् अपि तु नीलत्वादिवच्चित्रत्वमपि जातिविशेषएव स चावयववृत्तिविजातीयरूपसमाहाराभिव्यङ्ग्यत्वान्नैकरूपावयवसञ्चितस्यावयविन उपलम्भेऽप्युपलभ्यते। अतएव त्र्यणुके चित्रेऽपि चित्रप्रत्ययो न कदापि तथाप्यचित्रे पार्श्वे चित्रप्रत्ययो माभूत् धवलप्रत्ययस्तु कुत इति चेत् अवयवरूपसञ्चारेणावयविनोऽपि तथा प्रत्ययात्। अतएव यत्रावयवरूपं न प्रत्यक्षं तत्र त्रसरेणावेतदपि नास्ति दृश्यमेव वाह्यालोकरूपमारोप्य पिङ्गर त्रसरेणुरालोक्यते। स्यादेतत् यदि चित्रत्वं नाम जातिविशेषः कथं तर्हि विरुद्धजातीयरूपसमाहारमात्रे चित्रत्वप्रत्ययइति चेत्। नैव नीलधवलाद्यारब्धेषु पटेषु क्वचिदपि कार्य्ये वार्य्यश्चित्रप्रत्ययः कस्यापि वैधर्म्यनिमित्तस्तु न वार्य्यते चित्रशब्दस्याक्षादिपदवदनेकार्थत्वात्। नीलपीतादिषु

मिथःसंश्लेषेष्वनारब्धद्रव्येष्वपि बहुत्वप्रत्ययोभवतीति चेत् सत्यं द्रव्यान्तरोत्पादाभिमानात् स्थौल्यातिशयप्रत्ययवदुपपत्तेरिति ।

अस्तु तर्हि परमाणुनिवृत्तेः सर्व्वविलोपः तथाहि बहुभिः परमाणुभिः संबध्यमानः परमाणुः प्रत्येकं किमेकदेशेन संयुज्यते कार्त्स्न्येन वा । प्रकारान्तराभावात् न प्रथमः तस्यैकदेशाभावात् भावे वा परमाणुत्वव्याघातात् । न द्वितीयः परमाण्वन्तरेणासंसर्ग प्रसङ्गात् नह्यस्ति सम्भवः एकत्रैव परिसमाप्तवृत्तिरन्यत्रापि वर्त्तेत इति न बुद्ध्या समानयोगक्षेमत्वात् । नह्यस्ति सम्भवो नीलएव विषय आकारे वा परिसमाप्तात्मा पीतादिसंपृक्तात्मा चेति न द्वितीयः तद- भावात् एवमनाकारत्वमविषयत्वञ्च बुद्धेरिष्यतएवेति चेत् तत् किं यत् प्रतिभासते तदसत् आहो न प्रतिभासतएव किञ्चित् । नाद्यः असत्यपि नीलपीतादौ ज्ञानवृत्तिविकल्पस्य तदवस्थत्वात् नहि कृत्स्नमेव विज्ञानं नीलोल्लेखि पीताद्यनुल्लेखित्वप्रसङ्गात् । नापि तदेकदेशः तदभावादित्युक्तत्वात् न द्वितीयः बाह्येपि वृत्तिविकल्प स्यानुपपत्तेरिति ।

स्यादेतत् निःशेषसमुदायी कृत्स्नशब्दस्यार्थः समुदाये कश्चिदेव समुदाय्येकदेशपदार्थः नच बुद्धिः समुदायस्वभावा तस्या एकरूप- त्वात् तत् कुतः कृत्स्नैकदेशविकल्पोत्थानं कथं तर्हि तद्विषयिणी तदाकारवती वा प्रकारान्तराभावादिति । यदि तदा स्वरूपेणेति ब्रूम इति चेत् स्फुरन्निरटङ्क तार्किकवेदिकाविटङ्केन केवलमस्माक- मभ्यसूयत दूरङ्गत्वेति । एतेन तदतद्देशत्वं निरस्तं तथाहि बुद्धे नीलाद्याकारतां परिच्छिन्ददध्यक्षं तदभावव्यवच्छेदमुखेन तदविनाभूतां पीताद्याकारतामपि व्यवच्छिन्द्यात् तथाच कथमेका बुद्धि नीलपीता- द्याकारा स्यादिति तुल्योऽनुयोगः भवेदेवं यदि नीलाद्याकारतायाः पीताद्याकाराभावाविनाभावः स्यात् सएव तु कुतः नीलपीताद्या- कारया बुद्धेरैकात्म्येनैव निश्चयात् प्रत्याकारनियतत्वे चित्रविप्रति पत्तेरिति चेत् तदेतत् तुल्यं परमाण्ववयव्यादिषु । नहि तथाप्यनेक

परमाणुसंहतस्य परमाणोरणवावयवसंहतस्यावयविनो वा ऐकात्मेन नानुभूयते तथात्वे वा एकसंसर्गप्रतिपत्तिः कदाचिन्न स्यादिति तुल्यैवानुगतिः। वाचिवैचित्र्यन्तु कोपयुज्यतइति। संयोगव्यवस्थापनेनैव षट्केणयुगपद्योगात् दिग्देशभेदाच्छायावृत्तिभ्यामित्यादयो निरस्ताः परमाणुसिद्ध्यसिद्धिभ्यामेव मूर्त्तत्वादयो निरवकाशिताः आकाशव्यतिभेदादयस्तु सम्भाविता एव सर्व्वत्र च हेतुदशायां प्रतिज्ञापदयोर्व्याघातः कालात्ययापदेशश्च प्रसङ्गदशायामाश्रयासिद्धिर्व्याप्त्यसिद्धिः दृष्टान्तासिद्धेः अनवस्थाप्रसङ्गविपरीततर्कस्य तदुपष्टम्भकतथा त्रुटेरनेकत्वप्रसङ्गस्य च विद्यमानत्वात्। न च प्रलयः परमाणोरसत्त्वसाधकस्य प्रमाणस्याभावात्। सावयवत्वापादकानाञ्च हेतूनामनवस्थोत्थापकत्वात् तदन्यएवायं परमाणूरक्तबीजो यस्य भेदादुत्क्षिप्तामुखोदरमपि भित्वा निष्पततीति। न च कल्पिताश्रयाः कल्पितप्रतिबन्धाश्च प्रसङ्गा भविष्यन्तीति युक्तम् इच्छाकल्पितेन व्यवहारेण सर्व्वविधिनिषेधव्यवहारविलोपप्रसङ्गात् लोकव्यवस्थापेक्षणे तु तद्विरोधेनोत्तरस्य निषेधकस्यात्मलाभाभावादित्यसकृदावेदितत्वात् अन्यथा सर्व्वमेतद्बुद्धावपि समानं सापि हि षट्केण युगपद्योगादिभिः सावयवा प्रसज्येत। तस्यामसिद्धा इति चेन्न अनुमानसिद्धत्वात् तथाहि बुद्धिः षट्कयोगिनी मूर्त्तिमती च सत्त्वात् व्यवहर्त्तव्यत्वाद्वा आरोप्यवदिति शक्यते विपर्य्ययस्य धर्म्मिग्राहकमानसाधितत्वादनवकाशमिदमिति चेत् एव मन्यत्रापि प्रतिसन्धेया इत्येषा दिक्।

अन्यस्तु चक्षुषी निमील्य निर्द्दयीभवितुमिच्छन्नाह अस्तु तर्हि बुद्धेरपि विलोपइति। अथ तु किं वक्तव्यं यत्र हेत्वादिव्यवहारो नास्ति। अस्तु परं साम्वृत इति चेत् भवेदेवं यदि संहतिरपि परमार्थसती स्यात् अन्यथा तु न यथा वास्तवस्तथा साम्वृतोऽपि संहतिरपि सतीति चेत् अस्या अप्यसत्त्वेन किञ्चिदधिकमुक्तं पर-

संहतेस्तु परमाणुसत्त्वस्वीकारे सैव बुद्धिरपरिहार्येति । सती च बाधकवती च सम्भूतिः सतीति चेत् सत्येव यदि सत् कथं बाधकं तथा चेत् कथं तदा नीलस्य सत्त्वमिति दृश्यते तावदेवमिति चेत् सत्त्वै-कार्थसमवायिनोबाधकत्वमेव तर्हि द्वयं बाधकैकार्थसमवायिनः सत्त्वमेव किन्न हीयते इति चेन्न बाधकस्यापि त्यागप्रसङ्गात् । उभय मप्यवर्ज्जनीयमेव तर्हि एवमेतत् मिथोविरोधस्तु द्वयेः नहि विरुद्ध-योरेकार्थसमवायः तथाभूतयोर्वा विरोधः शक्यउपपादयितुमुचिते स्वसमयात् । नच विचारावसरे स्वसमयावतार इति यथा यथा च बुद्धिनिवारणाय यत्न स्तथातथोज्जृम्भः प्र[illegible] तन्निराकरणमपि बाढ्यमेवेति तदेतदायातं प्रदीपान्तरेण प्रदीपं निर्व्वाप्य तिमिरा पादनमिति । एतेन हेतुफलभावानुपपत्तेः सर्व्वविलोपइति निरस्तं तन्निराकरणप्रयासस्य साकल्यवैकल्याभ्यां तन्निराकरणानुपपत्तेः सत् कार्य्यदूषणास्येष्टत्वात् असत्कार्य्यदूषणस्य च प्रत्यक्षबाधितत्वात् तत्प्रतिपादनस्यासतएवोत्पत्तावनैकान्तिकत्वात् सत्वे वा प्रयास-वैफल्यादिति ।

स्यादेतत् माभूवन्नेतानि दूषणान्यवयविनि अनुपलम्भस्तु स्यात् नहि परमाणुसञ्चयादपरं किञ्चिदुपलभ्यत इति चेत् वैलक्षण्यविलम्भिकेयं स्थूलैकानुभवस्य सर्व्वजनसिद्धत्वात् तत्प्रतिपादनस्य विकल्प मात्रं तदिति चेन्न स्पष्टप्रतिभासत्वात् औपाधिकमस्य स्पष्टत्व मिति चेत् तथाभूतानुभवमन्तरेणोपाधेरप्यभावात् अन्यथा नीलादि विकल्पानामपि तथैव स्पष्टत्वोपपत्तौ सर्व्वप्रत्यक्षोच्छेदप्रसङ्गात् । निरूपितनिश्चितएवार्थे प्रत्यक्षस्यापि प्रामाण्यात् निश्चयोपप्लवे तस्या प्युपप्लवादिति । नच परमाणवएव स्थूलाः तत्त्वव्याघातात् नच तत्-समुदायस्य समुदितत्वानस्य त्वयानभ्युपगमात् अभ्युपगमे वा अवयविना किमपराद्धं नच समुदिताएव तथा प्रतिभासितुमर्हन्ति तेषां प्रत्येकमस्थूलत्वात् । नच नानादिग्देशव्यापितैव स्थौल्यं पर-

माणुषु प्रत्येकमसम्भवात् नच नानात्वैकार्थसमवायिन्येव सा स्थौल्यमिति साम्प्रतं स्थूल एक इति प्रत्ययनियमात् नच भागेष्वेवारोपितेन एकत्वेनेदमुपपत्तिमत् तदसम्भवात् नहि करचरणचिबुकनासिकादि परमाणूनामैक्यं कश्चित् क्वचिदारोपयति नच तेष्वभेदेन प्रथमानेषु स्थूलप्रत्ययः नच तत्त्वे स्फुरत्येव तद्विपरीतातत्त्वसमारोपसम्भवः । अपि चैवमेकपरमाण्वात्मना परमाणुकोटिरप्यारोपिता परमाणुतामात्रतयैव परिस्फुरेत् । न स्थूलतया नच नानादिग्देशव्यापित्वस्यैवमहिमेति साम्प्रतं विरोधात् यदि हि नानादिक्काः परमाणवो देशतयावभासेरन् [illegible]तया देशितया चारोप्येरन् तथाच कस्य नानादिग्देशव्यापिता देशिनोऽपरिस्फूर्त्तेः । अथ तथारोप्येरन् न नानात्वेन देशत्वेनवावभासेरन् तथा च कस्य नानादिग्देशव्यापिता देशानामपरिस्फूर्त्तेः तस्मादेकत्वारोपे परमाणुमात्रत्वावभास एव स्यादिति एवन्तर्ह्यारब्धद्रव्यराशिषु का वार्त्तेति चेत् तावद्देशव्यापित्वसाम्येन तावत् परिमाणद्रव्यस्यारोपः नचेहापि तथा स्यात् अन्यथाप्यसिद्धेः नत्वासन्नेवैकः स्थूलः परिस्फुरति बाधकानामपास्तत्वात् । एतेन प्रतिभासधर्म्मोऽपि निरस्तः सोऽपि ह्यसन् बौद्धो बाह्यो वेति न चर्यां मतिमतिवर्त्तं सहति । अतीन्द्रियाश्च प्रत्येकमणवः कथं मिलिता अपि दृश्येरन् । अतीन्द्रियसमूहस्याप्यतीन्द्रियत्वात् विशिष्टोत्पादादैन्द्रियकत्वमिति चेत् किमद्यापि स्वप्ने हस्तं प्रसारयसि ।

अस्तुवैवं तथापि द्रव्यभेदाज्जातिभेदोऽनिराकृतो जातिसङ्करप्रसङ्गात् तदभेदेपि तत्त्वाद्दृशा न कश्चिद्विशेषः । भवतु वा जातिविशेषोपि तथापि स्थूलत्वमेवैन्द्रियकत्वं प्रतिप्रयोजकं मन्तव्यम् अन्यथा स्थूलतामनाप्नुवन्नेकोपि परमाणुः कदापि तथोत्पन्नः प्रत्यक्षतामियात् नियमेन तु तद्विपरीतस्य प्रत्यक्षता तथाविधस्याप्रत्यक्षतायामेव विश्राम्यति अन्वयव्यतिरेकगम्यत्वाद्धेतुफलभावस्य । नच सञ्चिता

अपि स्थूलतयोत्पन्ना न च वक्तव्यमेव स्थौल्यं तद्विपर्य्ययस्तु सूक्ष्मता चेति तद्देशानामपि प्रत्यक्षत्वप्रसङ्गात्। नैरन्तर्य्यमपि विवक्षितमिति चेन्न तस्य प्रकृतेऽप्यसम्भवात् रूपपरमाणूनां रसादिपरमाणुभिरन्तरितत्वात् न चारोप्यते नैरन्तर्य्यमितरेतराश्रयप्रसङ्गात् नैरन्तर्य्यारोपे तेषां स्थूलानां ग्रहणं तद्ग्रहणे च सति नैरन्तर्य्यारोप इति। तस्मादैन्द्रियकत्वे स्थूलतायाः प्रयोजकत्वात् अप्रयोजकत्वे तत्तद्देशानामपि प्रत्यक्षत्वप्रसङ्गात्। तेषाञ्च प्रत्येकमस्थूलत्वादतीन्द्रिया एव परमाणवः तथा च सर्व्वाग्रहणमवयव्यसिद्धेरिति।

अस्तु तर्हि क्षणमात्रस्थायी स्थूलोऽर्थ इति चेन्न भागभागिनोर्युगपदुपलम्भबाधितत्वात् घटपटादिभङ्गे तन्तुकपालादीनामुत्पाद समानोपादानतया सप्रतिघत्वव्याघाताच्चेति। सोऽयमधिकरणसिद्धान्तन्यायेन स्थूलसिद्धौ क्षणभङ्गभङ्गः। एतेन यत् सत् तन्निरवयवं यथा विज्ञानं सञ्च विवादास्पदीभूतो घटादिरिति निरस्तं विपर्य्यये बाधकाभावेन व्याप्त्यसिद्धेः। यत् सत्तत् सावयवं यथा घटः सञ्च विज्ञानमिति चार्व्वाकपरिवर्त्तस्याप्यवकाशाच्च समो वा समाधिः। ननु निरवयवमेव विज्ञानं स्वसम्विदितरूपं घटस्य च सावयवतायामद्यापि विवाद एव तत् कथं परिवर्त्तः कथं वा समः समाधिरिति चेत् शुष्कविवादस्य विज्ञानेऽपि दुर्व्वारत्वात् नहि कश्चित् कण्ठोष्ठपार्श्वजठरादिपरिहीनं पिठरमनुभवति अस्तु वा सत्त्वात् सप्रतिघत्वसिद्धिर्विज्ञानवप्रतिघत्वं वा घटादाविति।

अपि च सत्त्वसाधनमिदं प्रसङ्गो वा न प्रथमः घटादिशब्द न स्थूलेतराणां रूपादीनां परमाणूनां वा पक्षीकरणे सिद्धसाधनात् स्थूलमेकमभ्युपगम्य पक्षविधौ बाधात्ययापदेशात् अनभ्युपगमे त्वाश्रयासिद्धेरिति। ननु प्रामाणिकेऽभ्युपगमे बाधः स्यात् सर्व्वथानभ्युपगमे चाश्रयासिद्धिः स्यात्। नचैवमन्येति चेत् तदेवम्प्रभः स्वखकमलपरिमलसाधनस्यापि साश्रयतामापादयदाश्रयासिद्धिदोष-

नोपायेत्यलमनेन । पर्वतादिवल्लोकप्रतीतिसिद्धान् घटादीनुपादाय निरवयवत्वानुमानं स्यात् अन्यथा अग्निविवर्त्तादिविप्रतिपत्तिहततया दहनानुमानमपि पर्व्वतादौ न स्यादिति चेन्नैवमविरोधात् । नहि अग्निविवर्त्तादिसिद्धावप्याश्रयादयोऽन्यप्रकाराः सम्भवन्ति तथाहि सर्व्वैव स्वप्नपर्व्वते स्वप्नधूमेन स्वप्नवह्निरेव साध्यते केवलं सांवृतेपि व्यवहारे सत्यान्ततव्यवस्थास्तीति तस्यां निर्भरः कर्त्तव्यः । इह तु घटादिव्यपदेशेन स्थूलएव यदि पक्षीकृतः कथं निरवयवत्वेन साध्येन न विरोधः अथ परमाणुरेव कथं न सिद्धसाधनं विप्रतिपन्नं प्रति न तथेति चेत् नैव कश्चित् परमाणूनां निरवयवत्वे विप्रतिपद्यते लोकव्यामोहनिवर्त्तनाय साधनमिति चेत् तथापि यं लोकः स्थूलमेकमुपलब्धवान् तस्य पक्षत्वे विरोधएव ततोऽन्यस्य पक्षत्वे सिद्धसाधनमेव एकः स्थूलोऽयमिति मिथ्येति चेत् एतदेव तर्हि साध्यतां किमनेनाजागलस्तनकोशकल्पेन सत्त्वेन । नच तच्चैवेदं शक्यमुपसंहर्त्तुं अधिकरणत्वात् तस्माद्येन रूपेण यस्य पक्षत्वं विवक्षितं तेन सिषाधयिषितधर्माविरोधविवादाभ्यां तत्रानुमानप्रवृत्तिर्नातोऽन्यथेति । नापि द्वितीयः विपर्य्ययापर्य्यवसानात् नच विवादविषयो निरवयवः तस्मान्न सन्निति विपर्य्ययः । नचैवं सावयवत्वं पक्षस्याभिच्छता प्रवर्त्तयितुं शक्यते नच तत् त्वयेष्यते नच तस्येष्टौ तेनासत्वं शक्यसाधनम् आश्रयासिद्धेर्विरोधादसाधारण्याद्वा नच विपर्य्ययोपि परेच्छया प्रवर्त्ततइति ।

कः पुनरवयविनि न्यायः तत् किं प्रत्यक्षान्न्यायो गरीयान् यद्येवं बुद्धावेव कोऽसौ तस्मादसारमेतत् तथापि यन्निरस्तसमस्तविरुद्धधर्माध्यासं तदेकमेव व्यवहर्त्तव्यं यथा विज्ञानं तथाच विवादाध्यासितएकस्थूलानुभवगोचरइति स्वभावहेतुः तावन्मात्रानुबन्धित्वादेकताव्यवहारस्य नह्ययमेकव्यवहारो निर्निमित्तोऽनियमप्रसङ्गात् नाप्यनिमित्तः द्रवकठिनोष्णशीतादावपि तथाव्यवहारप्रस-

ङ्गात्। अस्तु तर्हि बाह्येषु सत्येष्वनित्यसन्देहः तथ्यातथ्यविभाग-
स्याशक्यत्वादिति चेन्न तावत् सर्व्वस्य यथार्थत्वादेव विभागोऽनुपपन्नः
उत्तरविरोधात् तथाहि विपरीतमवगतं मयेति लौकिकी प्रति-
पत्तिः अन्यथाख्यातिरिति च वैनयिकी यथार्था न वा उभयथाप्यु-
त्तरेण न सिद्धिः। शब्दसंलापसर्व्वयाथार्थमात्रमेतन्न प्रतीतिरिति
चेन्न विवादानुपपत्तेः नहि व्यवहारमात्रे परीक्षकाणां विवादः नच
नायमस्तीति शब्दार्थे विवादइति चेत् एवं सत्यप्रतीतस्य निषेद्धुमश-
क्यत्वात् पराभिप्रायनिषेधार्थत्वाच्च विवादस्य अभ्युपगन्तृप्रतिषेद्धोः
प्रतिषेध्यप्रतीतिः कथन्नास्तीति नचान्यज्ञानादन्यत्र प्रवृत्तिसम्भवः
अतिप्रसङ्गात्। नच ज्ञानसान्निध्यं नियामकमतिप्रसङ्गात् नच तत्
सहितोभेदाग्रहः। अग्रहप्राधान्ये भेदाविवक्षायां निवृत्तेरपि
प्रसङ्गात् तद्धेतोरभेदाग्रहस्यापि विद्यमानत्वात् नासौ निवर्त्तकः
अपि तु भेदग्रहइति चेन्न रजतएव नेदं रजतमिति ज्ञात्वा न
निवर्त्तेत भेदग्रहस्य तत्कारणस्याभावात् भावे वा विपरीतख्याति-
रभिन्ने भेदप्रत्ययात् तस्मात् प्रवर्त्तकवन्निवर्त्तकोऽप्यग्रहएव तेषां
स्वीकर्त्तुमुचितः तथा च स दोषस्तदवस्थएव। अथ भेदः प्रधानम्
अङ्गमग्रहः तदा सत्येव रजतज्ञानाद्रजते न प्रवर्त्तेत इदमंशरज-
तांशयोर्भेदाभावादित्यादि स्वयमूहनीयम्। प्रवृत्तिवत् प्रतिपत्ताव-
प्युभयाग्रहतुल्यइति चेन्न अग्रहस्याविवक्षितत्वात् सामग्रीविशेषा-
देव तत्सिद्धेः तत्वेऽपरिस्फुरतीति तु नियमः नच क्वचिदपि भेदा-
वुभावपि तत्त्वं यतस्तथा स्यादित्येषा दिक्। नापि सर्व्वस्यायथार्थ-
त्वात् तदग्राहकस्य यथार्थत्वाभ्यामुत्तरविरोधात् तत् किञ्चित्
प्रमाणं किञ्चिदप्रमाणमिति विभागएव वस्तुगतिः। नचासौ प्रतीति
गतिमवधूय व्यवहारगोचरः कथन्तानुनिरूप्यते स्वतः परतोवेति
आद्ये स्वयं ग्राहकेणेति वा। तत्र न प्रथमः स्वसम्वेदनस्यासिद्धेः
प्रकाशत्वस्यासाधारणत्वात् शब्दसाम्येनानुमानप्रवृत्तेः। नचाध्यक्ष

नच प्रमाणं सन्दिग्धभेदत्वात् स्वप्रत्यक्षस्योपलम्भस्य चार्थदृष्टिः प्रसिद्धेति परेण परवेदनेऽनवस्था स्यात्। नच क्रिया सजातीय क्रियाकर्म्मतामश्नुते छिदावदिति। तर्कपुरस्कारान्नैष दोष इति चेन्न उपलम्भापरपर्य्यायाद्दृष्टेः सिद्धिर्निष्पत्तिर्वा स्यात् प्रतीतिर्वा आद्ये अनागतोपलम्भवेदनप्रसङ्गः अनुपलब्धस्यानिष्पत्तेः नचाविद्यमाने-नाविद्यमानस्योपलम्भ इति असम्भिन्नावसम्भित्तिरेव। द्वितीये तु सिद्धसाधनं नह्यनुपलब्धोपलब्ध उपलब्धीभवति नचैवं सत्यर्थोपि नोपलभ्येत नह्युपलम्भप्रतीतिरर्थवेदनम् अपितूपलम्भनिष्पत्तिः। उपलम्भाद्दृष्टौ उपलम्भनिष्पत्तिरेव व्यवहारः कुत इति चेत् माभूत् नह्यव्यवहारादेव निष्पन्नस्य वस्तुनो निवृत्तिः तथाच तन्निबन्धनो-ऽर्थव्यवहारो दुर्व्वार इति। नचानवस्था अवश्यवेद्यत्वानभ्युपगमात् निश्चयवत् अन्यथात्वनिश्चितनिश्चयस्य नाद्यनिश्चयोऽपि सिद्ध्येत नचासावात्मन्यनिश्चय इति तदिदं वधूमात्रमापन्नवृत्तान्तमनुहरति। छिदादिवदिति दृष्टान्तमात्रेण नासदवधानं ज्ञानं न ज्ञानान्तर कर्म्म तज्जातीयक्रियात्वात् या यज्जातीया क्रिया नासौ तत्क्रियाकर्म्म यथा छिदा छिदान्तरस्येति तु न्यायविप्लवः छिदावत् सर्व्वथा सजातीय कर्म्मत्वे साध्ये बाधितविषयत्वात् पुरुषान्तरज्ञानस्य च ज्ञानान्तर-वेद्यत्वात् स्वयमपि स्मृत्यादिगोचरत्वाच्च। स्वकर्म्मत्वे साध्ये दृष्टान्तस्य साध्यविकलतया हेतोर्विरुद्धत्वादिति। नापि स्वग्राहकेण विवे-चनानुपपत्तेः नहि प्रमाणग्राहकं यथार्थत्वैकनियतमप्रमाणेपि प्रमा-णाभिमानात्। अन्यथा विपर्य्ययज्ञानादप्रवृत्तिप्रसङ्गाच्च ततो यदि प्रामाण्यमापाततः स्फुरेदपि तथापि नियमहेतोरभावात् प्रमाण मेवेदमिति निश्चयः कुतः सच गम्यते पारलौकिकव्यवहाराङ्गत्वाच्च प्रवृत्तिनिवर्त्तनेन तदप्रत्यूहं निश्चितमेवेति चेत् तन्निवृत्तिरेव कुतः प्रमाणान्तरादिति चेत् तदपि निश्चयफलमन्यथा वेति अन्यथात्वेन शङ्काच्छेदो निश्चयसाध्यत्वात्तस्य निश्चयफलत्वे तु येनावगम्यते न चासौ

स्वतइति । स्फुरणमात्रं तावदस्तु स्वतइति चेत् किन्तेन नैतदप्यननु-संहितोपाधेरपरिच्छिन्नप्रत्ययायोगात् । नच विषयोपधानमात्रं प्रामाण्यं तदाभाससाधारणत्वात् अपि त्वनुभवस्य सतोभूतार्थानुसन्धानम् । नचार्थानुसन्धानेपि तस्य भूतत्वमनुसन्धीयते आरोपितत्वव्यावर्त्तकविशेषानुसन्धानात् । अननुसंहितस्य चारोपसाधारणत्वात् क्वचिद्विशेषोऽप्यनुसन्धीयतइति चेन्न क्वापि प्राथमिकेन अन्यथानभ्यासदशायान्त्वापि संशयेन स्यादभ्यासदशोत्पन्ने तु अनुसन्धानं व्याप्तिग्रहजनित संस्कारसमुद्भवस्मरणबलेन भवत् प्रमाणान्तरशरीरएव प्रविशतीति परतएवावशिष्यते । तथाप्यनवस्थेति चेन्नतावदसौ दृष्टान्तद्वारिका प्रागेव तन्निश्चयात् फलद्वारिका तु स्यादपि यदि प्रामाण्यमवश्य निश्चेयमभ्युपेयते । अज्ञातप्रामाण्येन कथं परप्रामाण्यवेदनमिति चेत् यथा विषयवेदनम् । अस्तु तर्हि धर्म्मिलिङ्गद्वारिका ताभ्यामननुमानात् । तन्निश्चयस्य च प्रामाण्यनिश्चयमन्तरेणानुपपत्तेः न द्वैताभावात् यत्र लिङ्गज्ञाने धर्म्मिज्ञाने वा तथ्यातथ्यभावेन द्वैतमुपलभ्यते तत्र तथ्यत्वानिश्चये लिङ्गमाभासशङ्कासंक्रान्ततया न निश्चीयते यत्र तु तज्ज्ञानं तदेकनियतं तत्र तावतैव लिङ्गनिश्चयस्तदाभासशङ्कानुत्थानात् । एककोटिनियतोऽनुभवोनिश्चयः ज्ञानतद्धर्म्मग्राहिणि च ज्ञाने न द्वैतमिति व्यवस्थितिरेव तस्यापि प्रामाण्यनिश्चयः परतएवेति न्यायसम्प्रदायः ।

अतएवेति विशेषाक्षादृशस्य स्वतएवेति तात्पर्य्याचार्य्याः । स्यान्मतम् एतदेव तु कथं निश्चेयं यदेवम्भूतमेककोटिनियतमेव यावता तथाप्यनवस्थितिरिति चेन्न व्याप्तिज्ञानस्य साक्षादात्मन्यप्रवृत्तावपि सर्वोपसंहारेण यदुपाधिमुपादाय प्रवृत्तिः तद्धर्म्मवत्वात् तज्जातीयस्तथोपाधिः तत्र तथाप्यविशिष्टमनुव्यवसायत्वात् । नच सामान्येन नियमनिश्चये तदाक्षिप्ते विशेषे द्वैतशङ्कावकाशः । यथा वाचकः शब्दइति ज्ञातमनेनावाचकत्वं न साक्षाद्विधत्ते प्रवृत्ति

विरोधात् । तथापि सामान्येन यदुपाधिमधिकृत्य प्रवृत्तः शब्द स्तद्वत्त्वात् शब्दशब्दो वाचको न वेति शङ्कया न परिभूयते नाप्यन- वस्थेत्येवमिच्छापीति तर्काश्चाच भवन्ति धर्म्मिज्ञानं व्यभिचरेत् । निरालम्बनमसदालम्बनं वा भवेत् निषिद्धञ्च तत् यद्यनुव्यवसायो व्यभिचरेत् तदार्थकर्म्मकोपि न स्यात् ज्ञानेतरस्यार्थप्राकट्याभावात् यदि तज्जातीयं व्यभिचरेत् व्यभिचारोपि क्वचिदपि न व्यवतिष्ठेत तदव्यवस्थितौ व्यभिचारोपि न स्यात् अन्यथाख्यातिवत्सत्ख्या तस्य तत्वस्थितौ चान्यथात्वं स्यात् तदवधिकत्वात् ।

एतेन स्वप्नजागरावस्थयोरविशेष इति निरस्तम् असतख्याते- रात्मख्यातेश्च निराकृतत्वात् अन्यथाख्यातेस्तत्त्वख्यातित्वव्यवस्थामन्त- रेणानुपपत्तेरिति । सा च जागरेपि यदि न स्यात् तदा न भवे- देव तथापि कथमनयोरवस्थयोर्विभागः कर्त्तव्य इति चेन्न लोकसिद्ध- त्वात् । किमनयोर्लक्षणमिति चेत् कर्तृकर्म्मकरणदेशकालप्रबन्ध बाधः काकतालीयसम्वादवान् स्वप्नस्य प्रबन्धे काकतालीयः कस्यचि- देव विषयस्य बाधो जागरस्येति । एतेन बाध्यप्रबन्धोऽवस्थावि- शेषः स्वप्नः प्रबन्धबाधकादिबाध्यप्रबन्धान्तो जागरितमित्यपि द्रष्टव्य- मित्येकांशे प्रमाणमात्रविप्लवो भवेत् । तथा च न्यायवृद्धिः प्रेक्षा- वान्न तत्त्वमधिगच्छेदिति भियेति ।

अस्तु तर्हि गुणगुणिनोरभेदान्नैरात्म्यं क्षणिकज्ञानमात्रापरि- शेषादिति चेत् उच्यते । अस्ति तावदिह दर्शनस्पर्शनाभ्यामेकार्थं प्रति सन्धानं तदिदमेकैकविषयं वा स्यात् समुदायविषयं वा तदतिरिक्त वस्तु विषयं वा वस्त्वननुरोध्याकारविषयं वा अलीकविषयं वा नाद्यः । नहि यदेव रूपं स एव स्पर्श इति । न च रूपं त्वगिन्द्रियग्राह्यम् अन्धस्यापि नीलादिप्रत्ययप्रसङ्गात् । नचैकमेव वस्तु करणभेदेनान्यथा प्रथत इति युक्तम् अनात्मकत्वप्रसङ्गात् भेदाभेदव्यवस्थानुपपत्तेश्च ।

नापि द्वितीयः सहि एकदेशतया वा एककालतया वा एककार्य्यतया वा एककारणतया वेति । न तावदुपादानस्यैकदेशसम्भवः तयोः प्रतिनियतोपादानत्वात् सम्भवे वा तदेव द्रव्यमिति पर्य्यवसितं विवादेन । नाप्यधिकरणीभूतभूतलाद्याधारतया तत्सम्भवः चक्षुषा ह्युपलभ्यमाने भूतले रूपविशेषे घटोऽपि चक्षुषैवोपलभ्यमानो रूपविशेषवत्तदाधार इति शक्यते निश्चेतुं तयोरधरोत्तरभावेनैकज्ञानसंसर्गित्वात् तदधिकरणाः स्पर्शादयोऽपीति तु कस्य प्रमाणस्य विषयः नहि स्पर्शादयश्चाक्षुषे चेतसि चकासति । त्वचोऽयं व्यापारइत्यपि नास्ति तथापि भूतलघटस्पर्शयोराधाराधेयभावप्रतीतेः । नच समुदाययोस्तत्सम्भवः परस्पराश्रयत्वप्रसङ्गात् एकाधारतायां हि समुदायानुसन्धानं समुदायानुसन्धाने चैकाधारतानुसन्धानसम्भवइति अनवस्थाप्रसङ्गाच्च भूतलस्यापि समुदायत्वं किंकृतमित्यनुयोगानिवृत्तेः । अतएव नैककालतया प्रमाणाभावात् भावे वा रासभकरभयोरप्येककालतया समुदायत्वप्रसङ्गः भेदाग्रहस्य प्रकृतेऽप्यसम्भवात् । अतएव नैककार्य्यतयापि उपादेयरूपस्यैककार्य्यस्याभावात् एकोदकाहरणाख्यया अर्थक्रिया इत्यपि न युक्तं रूपाद्यतिरिक्तस्य उदकस्यानभ्युपगमात् एकैकस्यानेकाहार्य्यत्वे प्रमाणाभावात् समुदायस्य चासिद्धेः । अतएव नैककारणतयापीति निमित्तमन्तरेण तु समुदायव्यवहारेऽतिप्रसङ्गः । तृतीये न विवादः । नापि चतुर्थः सहि विज्ञाननयमाश्रित्य वा स्यात् दिक्कालादिवद्विसम्बादाद्वा । आद्ये तु रूपादिषु कः पक्षपातः प्रागेवार्थक्रियास्थितेश्च न द्वितीयोऽपि । ते हि रूपादीनामिति चेन्नतेषां किन्तु तस्यैवेति किन्न स्यात् बाधकादिति चेन्न तावत् क्रमयौगपद्यविरोधारम्भारम्भकविरोधौ वा बाधकं निषिद्धत्वात् अविकलपरमाणुरूपग्रहणाक्रान्तेश्च । सम्बन्धाभावइति चेत् असम्बन्धस्यावस्तु कथं तद्वत् प्रतीयतइति चेत् तेषां तथोत्पादादिति परिहारोऽस्तु तथैव यथा शरीरचेतनावदिति । रूपादिभिरेव सम-

अथात्मसद्भावे किम्प्रमाणं प्रत्यक्षमेव तावत् अहमिति विकल्पस्य प्राणभृन्मात्रसिद्धत्वात्। न चायमवस्तुकः सन्दिग्धवस्तुको वा अबाध्यत्वादप्रतिक्षेपाच्च न च लैङ्गिकः अननुसंहितलिङ्गस्यापि स्वप्रत्ययात्। न च स्मृतिरियमननुभूते तदनुपपत्तेः। अनादिवासनावशादनादिरयमवस्तुको विकल्प इत्यपि न युक्तं नीलादिविकल्पसाधारण्यात्। इह वासनामुपादायानाश्वासे प्रमाणान्तरेपि कः समाश्वासो यतो नीलादिविकल्पेषु समाश्वासः स्यात्। तस्माद्वासनामात्रवादं विहायागन्तुकमपि किञ्चित् कारणं वाच्यं तच्चाप्तानाप्तशब्दौ वा लिङ्गतदाभासौ वा प्रत्यक्षतदाभासौ वेति। तत्र यथा प्रथममध्यमप्रकाराभावान्नीलविकल्पः चरमं कल्पमालम्बते तथाहमिति विकल्पोऽपि तथायं प्रत्यक्षपृष्ठभावित्वे साक्षादेव सवस्तुकः तदाभासे तु मूलेऽस्य पारम्पर्य्यात् सवस्तुतेति। न च बाह्यप्रत्यक्षनिवृत्तावेव निर्मूलत्वं बुद्धिविकल्पस्यापि तथात्वप्रसङ्गात् तत्र स्वसम्वेदनं मूलमिहापि मानसप्रत्यक्षमिति न कश्चिद्विशेषः। शरीरादिवस्तुको भविष्यतीति चेन्न निरुपाधिशरीरेन्द्रियबुद्धितत्समुदायालम्बनत्वेऽतिप्रसङ्गात्। स्वसम्बन्धिशरीरादावयं स्यादिति वाच्यं तत्र कः स्वीय इति वचनीयम्। अनन्यत्वं स्वत्वं सर्वभावानां तथा च यदा तेनैव तदनुभूयते तदा प्रत्येतुः प्रत्येतव्यादव्यतिरेकादहमिति स्यात्। अतएव घटादयो न कदाचिदन्यानुभवितृका इति न कदाप्यहमास्पदमिति चेत् एवन्तर्हि त्वन्मतेप्यहं प्रत्ययः शरीरादावारोपरूप एव ततः प्रत्येतुरन्यत्वात् बुद्धौ मुख्य एवेति चेन्न तस्याः क्रियात्वेनानुभूयमानाया भिन्नस्य कर्त्तुरहं छिनद्मीतिवदहं जानामीत्यनुभवात् नीलादिप्रत्येतव्याकारवत् प्रतिपत्त्राकारोऽपि। प्रतिपत्तेरेवायमात्मा तथा भासत इति चेत् तर्हि प्रत्येतव्यप्रतिपत्त्राकारयोस्तुल्ययोगक्षेमत्वात् सिद्धं नः समीहितम्। अस्तु स्वोपादानमात्रमिति चेन्न तत्प्रतिभासने तदाकारस्यापि प्रतिभासप्रसङ्गात् आकारमन्तरेणाकारिणोऽनव-

भासात् प्रवृत्तिसन्तानान्योबुद्धिसन्तानः प्रतिपत्ता वयं तमालयविज्ञानमाचक्ष्महइति चेत्। अस्तु तर्हि प्रवृत्तिविज्ञानोपादानमनादिनिधनः प्रतिपत्ता स किं सन्तन्यमानज्ञानरूपः तद्विपरीतो वा इति चिन्तावशिष्यते निःशेषिता चासौ प्रागिति।

कः पुनरत्र न्यायः प्रतिसन्धानं तत्त्वमिदमित्यसिद्धमतत्त्वञ्च विरुद्धम् अवशिष्टमनैकान्तिकमिति चेन्न त्वदर्थानवबोधात् नहि प्रत्यभिज्ञानमात्रमत्र विवक्षितं तत् किं कार्य्यकारणयोरेकसन्तानप्रतिनियमः। सोऽपि विरुद्धइति चेत् एषोऽपि न विवक्षितो नः। कस्तर्हि पूर्वापरधियामेककर्तृकतया विनिश्चयः। एषोऽपि तासामुपादानोपादेयभावेनाप्युपपद्यतइति चेन्न स्थैर्य्यस्थितौ तदभावात् क्षणिकत्वेपि नैकजातीयत्वे सति तदुत्पत्तिरेवोपादानोपादेयभावः शिष्याचार्य्यधियामपि तथाभावप्रसङ्गात्। भेदाग्रहे सतीति चेन्न प्रकृतेपि तदभावात्। शरीरभेदाग्रहस्तावदस्तीति चेन्न भिन्नजन्मज्ञानान्यानेः अनुपलब्धिलक्षणापि चानेनातिप्रसङ्गात्। घटकपालक्षणयोरतथाभावप्रसङ्गाच्च। एकाधारतया नियमइति चेन्न तस्य वास्तवस्य क्षणिकत्वपक्षेपि विषमसमयानां क्षणानामभावात् काल्पनिकस्य त्वतिप्रसञ्जकत्वात् शरीरबुद्ध्योरपि समानदेशताभिमानात्। एतेनाभ्रान्तसमतैकावसायः प्रकृतिविक्रिये ततो हेतुफलस्योपादानोपादेयलक्षणमिति निरस्तम्।

काष्ठस्य तु प्रकृतेर्विकृतिरङ्गारइति कुतो निश्चितं भवता यावता वह्नेरेवायं विकारः किन्न स्यात्। वह्निसम्बन्धिकाष्ठादेव तदुत्पत्तेरिति चेन्न काष्ठसम्बन्धेन वह्नेरेव तदुत्पत्तिरित्यपि किन्न कल्प्येत। पार्थिवं पार्थिवोपादानमिति निश्चयादिति चेत् कुतएतत् सभागेष्वलक्षणेष्वतथा दर्शनादिति चेत् एतदपि कुतः अभ्रान्तसमतैकावसायादिति चेत्। अथ केयं समता नाम यदि साजात्यं सादेश्यं

वा तत् प्राङ्निरस्तम् एकसन्तानत्वञ्चेत्तदपि तदुत्पत्तिमात्रञ्चेत् निमित्तनैमित्तिकयोरपि तथाभावप्रसङ्गः । उपादानोपादेयभावश्चेत् कथं तेनैव तद्व्यवस्थाप्येत तज्ज्ञाने च तत्प्रतिसन्धानमेवोपादानोपादेय लक्षणमिति चेन्न आत्माश्रयप्रसङ्गात् । तद्योग्यतेति चेत् सैव केति चिन्त्यं शक्तिविशेष इति चेत् स तावन्न प्रतिसन्धाननियतः । यथा हि तेन तत्कर्त्तव्यं तथा तादृशापि तत् कर्त्तव्यमित्यपि नियमएव अन्यथा तेन तत् कृतमित्यपि न निश्चीयेत कार्य्यस्य दुरुन्नेयत्वात् । तथा च निरीहं जगज्जायेत आकस्मिकञ्च कार्य्यस्य तादृशत्वमापद्येत तथा च न नियमउपपद्यते नापि प्रतिसन्धाननियतो विशेषाभावात् अस्तु वैजात्यमिति चेन्न अनुपलब्धिबाधितत्वात् नहि शिष्याचार्य्य नीलधियोर्मात्रयापि जातिकृतं विशेषमुपलभामहे । अदृश्यत्वादयमदोष इति चेन्न दृश्यसमवायिन्या जातेरदृश्यत्वानुपपत्तेः उपपत्तौ वा धूमादावपि अवकाशप्रसङ्गात् । तथाचावान्तरधूमएव वह्नेः कार्य्यः स्यात् इति शङ्काकलङ्कितत्वात् । नच धूमसामान्यमभिक्रमयेत् एवमेतदाद्यस्यैव तथाभावादिति चेन्न तत्रापि शङ्कायास्तदवस्थत्वात् । तस्मात् कारणस्य वैजात्ये प्रमाणसिद्धे कार्य्यस्य सौसादृश्येप्यवान्तर जातिभेदः कल्प्यते हेतुवैजात्यस्य फलवैजात्यं प्रति प्रयोजकत्वात् अप्रयोजकत्वे तस्याकस्मिकत्वप्रसङ्गात् । कारणसाजात्येपि कार्य्यस्य वैजात्यं सहकारिवैजात्ये पर्य्यवस्यतीति युक्तमुत्पश्यामः । अन्यथा प्रकृते परलोकोपि न सिद्ध्येत् अचेतनोपादानकमपि ज्ञानमवान्तरजातीयं स्यात् । अचेतनमप्यवान्तरजातीयमुपादानं स्यात् दृश्यजात्यभेदेपि किञ्चिदेव निमित्तं भविष्यतीति शङ्कायाः समुत्थापयितु शक्यत्वादिति ।

अस्तु तर्हि सहकारिभेदान्नियमइति चेत् सएवैकः कर्त्तेति गीयते अथैकएव कर्त्ता नतु तादृक् सहकारिपरम्परेति कुतोविशेषादिति चेन्न तत्कर्त्तृकत्वं भिन्नकर्त्तृकेभ्यो व्यावर्त्तते नतु तादृक्

सहकारित्वमित्यतोऽविशेषात् । कुतश्चिदेवमपि स्यादिति चेन्नु स एव विशेषश्चिन्त्यते नच तत्स्वभावत्वं वा तज्जातीयत्वं वा तत्सहकारित्वं वा तादृक्सहकारित्वं वेत्यतो नातिरिच्यते । तत्र प्रथमोऽसम्भवी द्वितीयोऽतिप्रसञ्जकः । चतुर्थे नियामकाभावः तृतीय एव परिशिष्यते गत्यन्तराभावादिति । अथवा सम्भवन्नपि नायमुपाधिः तत्र तावन्मात्रस्यानिबन्धनत्वात् । तथाहि सर्व्वज्ञः सप्रत्ययानेककर्तृकतया प्रतिसन्धत्ते न वा आद्ये तत्प्रतिसन्धानादेव प्रतिसन्धातुरेकत्वं सिद्धं ज्ञानाच्छेदस्य धियामस्थैर्य्यस्य सर्व्वैरेव प्रतीतेः प्रतिसन्धातुः क्षणिकतायाः सर्व्वज्ञेनाप्यनाकलनात् । अथ न प्रतिसन्धत्ते न तर्हि कार्य्यकारणभावमात्रनिबन्धनं प्रतिसन्धानम् । नह्यस्ति सम्भवो यदन्वयेपि यस्यानन्वय स तावन्मात्रनिबन्धनमिति प्रतिसन्धत्ते न सत्यं तत्प्रतिसन्धानमतो न तावन्मात्रानेककर्तृसिद्धिरिति चेत् तत् किं सर्व्वज्ञस्यापि विपर्य्ययः । आहार्य्येण दोषावह इति चेत् निबन्धनाभेदेपि कथमेक आहार्य्योऽन्यस्तु स्वरसवाहीति वाच्यं भेददर्शनादर्शनाभ्यामिति चेन्न प्रवृत्तिविज्ञानानां भेदस्यासर्व्वज्ञैरपि दर्शनात् । विषया एव भिन्नाः प्रतिभान्ति न बुद्धय इति चेन्न आसामपि भेदनिश्चयात् विषयभेदाप्रथनेपि ज्ञानाभ्यासदर्शनात् । यदि च भेदग्रहेपि बुद्धिमात्रेण तदग्रहोऽभेदारोप उपयुज्यते । पार्थिवतया वृक्षात् काष्ठं काष्ठादङ्गारः ततो भस्माप्यभेदेन प्रतिसन्धीयेत नचैवम् ।

स्यादेतदालयभेदाग्रहात् प्रतिसन्धानमिति चेन्न स ह्यहमास्पदं प्रवृत्तिसन्तानादन्य एव वा स्यात्तदन्तःपातिकादाचित्कानेकाहं प्रत्ययरूपो वा । न तावदाद्यः नह्यहमहमिकया मिथः स्वतन्त्रं सन्तानद्वयमनुभूयते सत्यपि वा परस्परमनुपादानोपादेयस्वभावान्न परस्परप्रत्याकलितार्थानुसन्धानबन्धः तथात्वे वा चैत्रमैत्रादिष्वपि प्रसङ्गः उभयोर्वोभयोपादानत्वे एकमप्यनेकाश्रयमिति किमपराद्धमवयविसंयोगादिभिः । न चालयविज्ञानोपात्तं प्रवृत्तिविज्ञानं न किञ्चि-

दुपादत्त इति युक्तं तथात्वे निमित्ततामपि न यायादुपादानत्वव्याप्तत्वा न्निमित्ततायाः अन्यथा निमित्ततामात्रमुपगम्यैकस्य निवृत्तौ सर्व्व सन्तानोच्छेदः अविशेषात् । योगिनि भवतश्चरमक्षणानामकिञ्चित् करत्वे प्रवृत्तिविहतेरसत्त्वप्रसङ्गः । तथा च तत्पूर्व्वक्षणानामपीत्यनेन विपर्य्ययेणाकिञ्चित्करं जगदापद्येतेति साधुकार्य्यकारणभावः प्रति सन्धाननिबन्धनसमन्वितः स्यात् । तस्मादन्यदेव निमित्तं किञ्चि-दुपाददीत तथा च न प्रतिसन्धानमपूर्व्वानन्तसन्तानप्रवृत्तिश्च प्रस-ज्येत एवञ्च ।

अप्रवृत्तिरनुपादानादन्यदानादनन्तता ।
मिथो न प्रतिसन्धिश्च सङ्करेऽनेकसंस्थितिरिति संग्रहः ।

नापि द्वितीयः तस्यापि भेदाग्रहः स्वरूपतो वा स्यात् विषयतो वा स्यात् । आद्ये ऽपि पूर्व्वाहमिति प्रत्ययमात्राद्वा प्रवृत्तिज्ञाने-भ्योऽपि वा न तावदाद्यः अनुमित्यवाशिषम् अहमिति आगामि अहमिति ज्ञास्यामीति नैयायिकोल्लेखस्य भेदनिश्चयमन्तरेणानुपपत्तेः कथञ्चिदुपपत्तौ तदर्थस्यैव प्रतिसन्धिरचितो न प्रवृत्तिविज्ञानार्थाना-मपि । नच तेभ्योऽपि भेदाग्रह इति योक्तमेव । नापि विषयतः सञ्चि स्वाकारो वा वस्त्वन्तरं वा अलीकं वेति । नाद्योऽदूषितत्वात् न द्वितीयः अयमभ्युपगमात् योऽभ्युपगम्येत सोऽपि विरुद्धधर्म्माध्यासा-द्भेदमिच्छेत् तन्निवृत्तौ च तस्य निवृत्तिम् । न तृतीयः अहमिति विकल्पस्य सवस्तुकतायाः प्रागेव प्रतिपादनात् अवस्तुत्वेऽपि न तत्र प्रवृत्त्युपयोगिभेदाग्रहसम्भवः सदसदारोपितत्वारोपितासत्त्वव्यधि करणव्यपदेशाभेदेन बहिश्चस्यापि भेदस्याग्रहो अभेदारोपोपयिक-तया न तत्र सम्भवतीत्युक्तत्वादिति । अथवा दृष्टानुभवः कालान्तर भाविनीं स्मृतिं जनयेत् तज्जनितो वा संस्कारः सोऽप्यतीन्द्रियः प्रत्यक्षसिद्धो वा अतीन्द्रियोऽपि तावत् कालावस्थायी सन्तन्यमानो वा अध्यक्षसिद्धोऽपि तदुत्तरबुद्धिधाराद्रूपः तदन्यो वा तद्विशेषो वा

विशेषोऽप्यनुभवप्रभवत्वमात्रं वा अनुभवितृसन्तानवैजात्यं वेति । तत्र न प्रथमः । अनुत्पन्नानष्टयोरविशेषात् नापि द्वितीयोऽन्यः तस्यानुपलब्धिबाधितत्वात् नाप्यनुभवप्रभवत्वमात्रं विशेषः नहि कर्म्मकरकरोपनीतमेव बीजं क्षितिमासाद्याङ्कुरं कुरुते ननु प्रमाद पतितं तथा नीलाद्यनुभवप्रभवसन्तानः पीतानुभवैरेवोपनीयतां नीला द्यनुभवैरेव वेति न कश्चिद्विशेषः । एवमननुभूतेऽपि स्मरणप्रसङ्गो नवानुभूतेपीति । शालिप्रभवस्य बीजस्य शालित्वप्रतिसन्धानवन्नियम इति चेन्न क्षीरजम्बूरसपायितबीजबलवत्तरजनितविपरीतधारावत वदनियमदर्शनेन तस्याप्रयोजकत्वात् वैजात्यन्तु विशेषो भवेत् यथा क्षी रावसेकादम्लत्वं परित्यज्य माधुर्य्यमुपादायानुवर्त्तमानाम्रबीजी काला-न्तरेऽपि माधुर्य्यमुन्मीलयति लाक्षारससेकाद्वा धवलिमानमपहाय रक्ततामुपादायानुवर्त्तमानं कार्पासबीजं कुसुमेषु रक्तताम् । नचैवं प्रकृतेऽपि जपाकुसुमाद्युपधानसन्निधानेऽपि तद्रूपतामनादाय धवलि मानमेव सन्तन्वानस्य स्फटिकस्येव ज्ञानस्य विषयोपरागमपगमय्य चिद्रूपतामात्रेणानुवृत्तेः सर्व्वाकारत्वमेव सर्व्वज्ञानानां किन्तु कश्चि-दाकारः पटु रन्यो त्वपटुरिति तु त्वदर्शनस्वभावतो विवक्षयाभ्या-सादपि न भीः । नहि स एव पटुरपटुश्चेति सम्भवति मम त्वसम्भि-दिति स्वमस्यापाटवार्थं पश्यामः । निराकारपक्षेऽपि यावानर्थो बुद्धे-र्विषयः तावति स्फुटैव सा । यत्र तु अस्फुटा नासौ तद्विषयः तथात्वे वा विषयेतरव्यवस्था न स्यात् सांप्रतमयुक्तमेतदिति दर्शितं प्राक् तस्मादतीन्द्रियः संस्कारः परिशिष्यते । स च न सन्तन्यमान एव स्मृत्यादिप्रसङ्गे प्रवृत्तिसन्ताने यथावस्थानप्रसङ्गात् अन्यत्र संस्कारे ऽन्यत्र फलेऽतिप्रसङ्गात् परम्परयैवोपादानतानियमे संस्कारान्तर सन्तानेऽपि स्मृतिप्रसङ्गात् । तस्मात् स्वोपादानस्य स्मृतिं करो-तीति गत्यन्तराभावादापातविरुद्धमप्युपेयमेव । तथाच स्मृतेः काला-न्तरसम्बन्धात् संस्कारतदुपादानयोः स्थैर्य्यमप्रतिसिद्धमक्षणिकीभ-

चेति। एतेन धर्म्माधर्म्मलक्षणोपि संस्कारो व्याख्यातः तथाच योयः संस्कारः क्वचित् सन्ताने आहितः स तत्रैव फलदानयोग्यो नान्यत्रेत्यादिनिरस्तम् अतिरिक्तसंस्कारपक्षे हेतोर्व्यधिकरणत्वात् विशेषलक्षणस्य च स्वरूपासिद्धत्वात् अविशिष्टोत्तरकार्य्यप्रवाहमात्रस्य च विरुद्धत्वादिति।

नचातीन्द्रियोपि संस्कारः सौगतनये सम्भवति तस्य ज्ञानत्वे पारोक्ष्यानुपपत्तेः अज्ञानत्वे ज्ञानोपादानकत्वायोगात् सन्तानान्तरत्वेन ज्ञानस्यापि पारोक्ष्ये तदन्तःपातिनः स्मृतिसुखादेरपि तथाभाव प्रसङ्गादिति तदिदमुक्तरूपं प्रतिसन्धानं निमित्तवत्तया व्याप्तमनिमित्तकत्वे नियमानुपपत्ते स्तच्चानेककर्त्तृकत्वे नास्तीति व्यापकानुपलब्ध्या विपक्षान्निवर्त्तमानं तन्निमित्तवत्येककर्त्तृकत्वे विश्राम्यतीति प्रतिबन्धसिद्धिः। एवं सति चान्वयेपि नर्त्तकीभ्रूलताक्षेपादो द्रष्टव्यः सैव हि भ्रूलता तएव वा परमाणवः प्रतिसन्धीयमाना ज्ञाननिमित्तत्वेनावस्थिताः। विरुद्धधर्म्मविरहविषयत्वेन तु विशेषणीयमत्र प्रतिसन्धानमन्यथा यएव बालस्त्वया दृष्टः सएव युवा मया दृश्यत इत्यनेनानैकान्तात्। ननु सिद्धमिदं विशेषणं देहस्यैव चेतनत्वात् नैवं देहत्वभूतत्वमूर्त्तत्वरूपादिमत्त्वादिभ्यः नच भूतानां समुदायपर्य्यवसितं चैतन्यं प्रतिदिनं तस्यान्यत्वे पूर्व्वपूर्व्वानुभूतस्यास्मरण प्रसङ्गात्। नच प्रत्येकपर्य्यवसितं करचरणाद्यवयवविगमे तदनुभूतस्यास्मरणप्रसङ्गात् देहस्याचेतनत्वे बालस्य प्रथममप्रवृत्तिप्रसङ्गाच्च इच्छाद्वेषावन्तरेण प्रयत्नानुपपत्तेः इष्टाभ्युपायताप्रतिसन्धानं विना चेच्छानुपपत्तेः इह जन्मन्यननुभूतस्य प्रतिबन्धस्यास्मृतौ प्रतिसन्धानायोगात् जन्मान्तरानुभूते चानुभवितरि भस्मसाद्भूते अन्येन स्मरणायोगात् अनुभवादीनां प्रवृत्त्यन्तानाञ्च कार्य्यकारणभावस्य इहैव जन्मनि निश्चितत्वात् तथाच तदभावे तदभावस्य सुलभत्वात् अन्यथा अनवस्थाप्रसङ्गात्। अतएव नेन्द्रियाणि चेतयन्ते दर्शनस्पर्शनाभ्या-

मेवार्थग्रहणाच्च । न च मनस्तथा तस्य करणत्वेनैवानुमानादिति प्रतिबन्धसिद्धिः परदेहात्मसिद्धिश्च अनादिश्चासौ वीतरागजन्मादर्शनात् अनन्तश्च सतोऽनादित्वात् द्रव्यञ्च समवायिकारणत्वात् विभुश्च नित्य द्रव्यत्वे सत्यमूर्त्तत्वात् अमूर्त्तश्च निष्क्रियत्वात् निष्क्रियश्च नित्य द्रव्यत्वे सत्यस्मदादिप्रत्यक्षत्वात् प्रत्यक्षधर्म्माश्रयत्वाच्च । तर्काश्चात्र भवन्ति आदिमत्त्वे प्रथमप्रवृत्त्यनुपपत्तौ सर्वदैवाप्रवृत्तिप्रसङ्गः । सान्तत्वेऽनादेः सत्त्वानुपपत्तिप्रसङ्गः । अद्रव्यत्वे निर्गुणत्वप्रसङ्गः अविभुत्वे दहनपवनादेः क्रियानुपपत्तिप्रसङ्गः । न च संयुक्तसंयोगात् तदुत्पत्तिः साक्षात् क्रियाद्वारकस्य तस्याभावात् अतथाभूतस्य तद्धेतुत्वेऽतिप्रसङ्गात् । मूर्त्तत्वे नित्यस्यास्मदादिप्रत्यक्षधर्म्मानाधारत्वप्रसङ्गः विशेषगुणवतश्चारम्भकत्वप्रसङ्गः सक्रियत्वे मूर्त्तत्व प्रसङ्ग इति श्लोकार्थसंग्रहः । अणुरेवासौ विज्ञानासमवायिकारण संयोगाधारत्वात् मनोवत् अणीयांसमणोरपीति बाधविरोधाविति कश्चित् तदयुक्तम् आत्मन्यविभौ मनसोऽणुत्वासिद्धेः तत्संयोगक्रमादेव क्रियाक्रमोपपत्तेः आगमस्तु महतोपि महीयांसमिति प्रथमपदमपहाय उपन्यस्तस्तदक्षमनेन ।

स्यादेतत् सिद्धोऽप्ययमीदृशो हेय एव आत्मदर्शी हि तदुपकारिणि रज्यते तदपकारिणश्च द्वेष्टि रागद्वेषौ मूलं संसारस्य यस्तु न तं पश्येत् नासौ तदुपकारापकारिणमपि ततो न रज्येत न द्विष्यात् न संसरेदिति आकुलिकेन नैर्विण्यवन्मुमुक्षुणापि नैरात्म्यमेव भावनीयमिति चेन्न अनात्मदर्शिनो मुमुक्षुत्वव्याघातात् । न ह्यात्मानमप्रतिसन्धाय कश्चन दुःखं हातुमिच्छेत् सुखं वाप्तुम् । मया स्वर्गापवर्गफलभागिना भवितव्यमित्यभिप्रायस्य यावदभियोगमनुवृत्तेः अननुवृत्तावभियोगनिवृत्तौ फलासिद्धेः । इयञ्च नैरात्म्यदृष्टिर्नास्तिक्यं द्रढयेत् तच्च प्रबलविषयतृष्णासंकुलमनुसरन्तं प्रसुवीत । नचेदेवं कुतो यावज्जीवेत् सुखं जीवेदित्यादयो निःशङ्कप्रलापाः । यत्तूक्तमुप-

कारिणि रज्येदपकारिणि द्विष्यादिति तदेवमेतत् योऽपि मोक्षमुपकारं मनुते स तद्धेतोः दुःखमुपाददानस्तत्परिपन्थिनं द्वेषादसंप्रत्याद्वा परिहरन्नेव समीहितं समासादयेन्न तु विपर्य्ययात् यस्य भोगं सोपि तथैवानुकूलमेव प्रतिकूलत्वेन गृहीतं मन्दैः। अन्यथाप्यनुरज्येदन्यथापि द्विष्यादिति तु न स्पष्टं गोवैद्यकेऽपीति। तथापि दुःखहेतुत्वादिन्द्रियादिवदसौ हीयतामिति चेत् यादृशो दुःखहेतुस्तादृशो हेय एव सोपाधिश्च तथा निरुपाधिरपि हीयतामिति चेत् अशक्यत्वान्निष्प्रयोजनत्वाच्च। नहि तस्य हानं विनाशो नित्यत्वात् नापि विप्रयोगो व्यापकत्वात् नाप्यप्रतिपत्तिः यथा यथा तदर्थं यत्नस्तथा प्रतिपत्तेः प्रत्यापत्तेः अपेक्ष्यत इति चेत् कृतैवैतावन्तं कालमुपेक्षा तथापि तत्त्यागासिद्धेः निष्प्रयोजनश्चैतत्। सोपाधेर्हि विनाशो दुःखहानाय निरुपाधेस्तु किमर्थम्। पुनः सोपाधिरभूदिति चेन्न बीजाभावात् कुतः पुनरुत्पादः। तथा सति भावनाक्रमेण निःश्रेयससिद्धेः किमस्योपादानं विवेकः कुतः अनात्मनः शरीरादेः किं पुनरत्र प्रमाणं न्याय आम्नायश्च शरीरमेव हि तावदहंकाराभिषिक्तमनात्मानं मन्यमानस्य तदुपादाय तदनुकूलेष्वर्थेषु तृष्णा विजृम्भते तथा च तत्प्रतिकूलविषये द्वेषः। नचैतत् केवलात्मदर्शिनः सम्भवति निरुपाधेः पुत्रविस्रम्भाभावात् तैरनुपकार्य्यत्वात् छेदभेदाद्यभावाद्यनुपपत्तेः विधिनिषेधानधिकाराच्च जन्मजातिवयोवित्तसंस्काराद्युपग्रहेण ततः प्रवृत्तेः ततो नात्मन्यात्मप्रत्ययाभिदानं संस्कारस्य मिथ्याज्ञानस्य तत्त्वज्ञानान्निवर्त्तते तच्च श्रवणमननादिक्रमेणोत्पद्यते कारणनिवृत्तौ च कार्य्यं न भवति उत्पन्नश्च धर्म्माधर्म्मप्रचयो भोगेन क्षीयते इति न्यायार्थसारसंक्षेपः। आम्नायसारसंक्षेपस्तु अशरीरं वावसन्तम् इत्यादि। तदप्रामाण्यं प्रपञ्चमिथ्यात्वसिद्धान्तभेदतत्त्वोपदेशपौनःपुन्यानवस्थाव्याघातपुनरुक्तदोषेभ्य इति चेन्न सतात्पर्य्यकत्वात् निष्प्रपञ्च आत्मा ध्येयो मुमुक्षुभिरिति तात्पर्य्यं प्रपञ्च

मिथ्यात्वश्रुतीनां आत्मन एवैकस्य ज्ञानमपवर्गसाधनमिति अद्वैत श्रुतीनां दुःखोऽयमिति योगः पुण्यश्रुतीनां बहिःसङ्कल्पत्यागो निर्मम-त्वश्रुतीनां आत्मैवोपादेय इत्यात्मश्रुतीनाम् गारुडवदनुष्ठाने ता-त्पर्य्यं प्रकृत्यादिश्रुतीनां तन्मूलानाञ्च सांख्यादिदर्शनानाञ्चेति नेयम्। अन्यथा "जैमिनिर्यदि वेदज्ञः कपिलो नेति का प्रमा। उभौ च यदि वेदज्ञौ व्याख्याभेदस्तु किं कृतः"। प्रामाण्यन्तु तस्य कुत इति चेन्न आप्तोक्तत्वात् तदसिद्धमिति चेन्न विश्वस्य कर्त्तुरनुमानसिद्धत्वात्। विवादाध्यासितकर्त्तृकं सकर्त्तृकं कार्य्यत्वात् इति विशेषविरुद्धोऽयं हेतुरिति चेन्न विरोधिविशेषाप्रतीतौ विरोधस्य प्रत्येतुमशक्यत्वात् तत्प्रतीतौ वा सहोपलम्भनियमेन विरोधस्य बाधितत्वात् सर्व्वथैवाप्रतीतस्यापि न्यायगोचरत्वमपि कथमिति चेन्न सार्थानुमानसिद्धत्वात्। ततोऽपि कथं सिध्यतीति चेत् अप्रतीतप्रत्यायकं प्रमाणं न तत्प्रतीतौ विरोधः शक्यनिश्चय इत्यतो विशेषात्। का पुनरनुमानस्यैवंभूतप्रत्यायने शक्तिरिति चेत् आकाङ्क्षानुपपत्तिनियमभेदेन त्रिविधः सम्बन्धः तत्राकाङ्क्षानियमाभ्यामन्वयी अनुपपत्तिनियमाभ्यां व्यतिरेकीति विभागः। अस्तु तर्हि सत्प्रतिपक्षत्वं शरीराजन्यत्वादिति चेन्न अस-मर्थविशेषणत्वेनासिद्धभेदस्यातुल्यबलत्वात्। असिद्धिपरिहारेण विशेषणं समर्थमिति चेन्न एवमसिद्धिं परिहरतो वितीयापत्तेः अन्यथा विवादाध्यासितं नाहङ्कहेतुकं शरीराजन्यत्वादित्यनेनापि जन्यत्वस्य सत्प्रतिपक्षप्रसङ्गात्। तर्हि तर्कापरिशुद्धिरस्तु शरीरनिवृत्तौ बुद्धिनिवृत्तेः। बुद्धिनित्यत्वे शरीरानुपयोगात् प्रयत्ननित्य-तायां ज्ञानेच्छानुपयोगादिति चेन्न प्रयत्नस्य त्रिधर्म्मकत्वात् स हि ज्ञानकार्य्यो ज्ञानैकविषयकश्च कर्त्तृत्वं नच कार्य्यत्वनिवृत्तौ कारणतया ज्ञानं नापेक्षितं विषयार्थन्तु तदपेक्षा केन वार्य्यते। नच तस्य स्वरू-पेण विषयप्रवणत्वं ज्ञानत्वप्रसङ्गात्। अयमेव हि ज्ञानात् प्रयत्नस्य भेदो यदयमर्थाप्रवण इति। नच निर्विषय एवास्त्विति वाच्यम् अकारण

त्वप्रसङ्गात्। तथा च सोऽप्येकः कथं सिद्ध्येत् मा सैत्सीदिति चेन्न तत्र साधनस्य निर्दोषत्वात् दोषे वा स एव बाधः। सर्व्वविषयत्वात्तस्य किंविषयनियमार्थेन ज्ञानेनेति चेत् तस्य स्वरूपेणार्थप्रवणत्वाभावात् भावे वा ज्ञानत्वप्रसङ्गादित्युक्तम्। जीवनपूर्व्वप्रयत्नवद्विषयव्यवस्था भविष्यतीति चेन्न तस्य जात्यन्तरत्वात् एकजातीयत्वे तस्यापीच्छापूर्व्वकत्वप्रसङ्गात्। इच्छाया वा तत्कारणत्वं न स्यात् तामन्तरेणापि तज्जातीयस्योत्पत्तेः। तस्मात् कृतिजातीयस्य ज्ञानेच्छाभ्यामेव विषयव्यवस्था स च साधयितुमिष्ट इति। तार्किकगर्व्ववाहस्त्वाह ननु सपक्षविपक्षयोर्दर्शनादर्शनमात्रस्य शतशः प्रवृत्तावपि व्यभिचारोपलम्भात् सहस्रशस्यानुपलब्धव्यभिचारस्यापि तथाभावसम्भावनाक्रान्तत्वात् लक्षणान्तरं प्रतिबन्धस्य वक्तुमुचितम्। तच्च उपाधिविरहो वा स्यात् तदुत्पत्तिर्वा विपक्षबाधकं वेति संक्षेपः। तत्र न प्रथमः अदृश्योपाध्यभावनिश्चये अभ्युपायाभावात् दृश्येनैवोपाधिना भवितव्यमिति नियमानुपपत्तेः। नापि द्वितीयः सा ह्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां निश्चीयेत। तौ च दृश्यशरीरवच्चेतननिष्ठौ वा स्याताम् उपाधिविधुरदृश्यादृश्यसाधारणचेतननिष्ठौ वा। न प्रथमः विटपादौ व्यभिचारात् प्रकृतासिद्धेश्च। न द्वितीयः घटादिकार्य्यव्यतिरेकसमये तत्प्रयोजककुलालादि व्यतिरेकवददृश्य चेतन मात्रव्यतिरेकस्य निश्चेतुमशक्यत्वात्। नहि कुलालादिदृश्यव्यतिरेके तस्यावश्यं व्यतिरेको विटपादावपि तथाभावप्रसङ्गात्। तर्हि सन्तानानां तवानुमानमपि कथं कुम्भकारव्यतिरेके दृश्यादृश्यसाधारणचिन्मात्रव्यतिरेकासिद्धिवत् स्वचित्तव्यतिरेकेऽपि कर्म्मप्रति चिन्मात्रव्यतिरेकासिद्धेरिति चेन्न वादान्तरत्वात् यदापि तत्र स्वभावः तदापि स्वदेहे स्वपरसन्तानसाधारणचिन्मात्रविनिर्भागवृत्तिदृश्यदेहमात्रस्यैव प्रत्यक्षानुपलम्भाभ्यां कर्म्मप्रतिकारणत्वप्रतीतेः परचित्तस्यापि कारणत्वं प्रतीयत इति। नापि तृतीयः विपक्षे बाधकाभावात् देशकालनियमादीनां स्वकारणायत्त

सन्निधिना कादाचित्कम प्रतिनियतशक्तिना करणेनाचेतनेनाप्युपपत्तेरिति उत्तानोल्लपितमेतत् कल्पनयस्याप्युपपत्तेः। तथाहि चत्वारोहि जगति भावाभवन्ति विरोधी बहिर्वृत्तिः सहवृत्तिरन्तर्वृत्तिश्चेति नतु पञ्चमः प्रकारः शङ्कितुमपि शक्यः विरोधाविरोधयोः साहित्यासाहित्ययोराधिक्यानाधिक्ययोः परस्परनिषेधरूपत्वात्। तत्र द्वयमत्र सोपाधित्वेन शङ्कनीयम् अकार्य्यस्यैवाकार्य्यस्यापि वा सकर्तृकत्वप्रसङ्गात्। नचेदमिष्टम् अकार्य्यस्य कारकवत्तामात्रेण सहज विरोधे कारकविशेषस्य कर्त्तुरनवकाशात्। नापि तृतीयः तुल्ययोग क्षेमयोरविशेषात् व्यभिचारशङ्कानाधायकत्वाच्च। चतुर्थस्तु स्यात् सोऽपि न शरीरान्तर्भूतवृत्तिः चेष्टमानशरीरहेतुकस्यापि कस्यचिदचेतनपूर्व्वकत्वप्रसङ्गात्। नचेदमिष्टं चेष्टाचेतनयोरविनाभाव भङ्गप्रसङ्गात्। नापि सहवृत्तिः देहस्यानुपाधित्वे तस्यानुपाधित्वात् तयोस्तुल्ययोगक्षेमत्वात् अतथाभावे सहवृत्तिनियमानुपपत्तेः। शरीरस्य च नोपाधित्वं कर्त्रव्यापकत्वात् तत्कार्य्यत्वस्योपाधेर्विद्यमानत्वात्। नाप्यायतनतया तथाभावो भोगोपाधित्वात्। नाप्युपकरणप्रापकतया साक्षात् प्रयत्नानधिष्ठेयता उपाधित्वात् अन्यथापि तत्प्राप्तेरिति। नाप्यधिकवृत्तिः शरीरविनाकृतस्य कर्त्तुः स्वयमनभ्युपगमात्।

अस्तु पाक्षिकोऽभ्युपगमः तेन न कार्य्यत्वमात्रात् कर्तृमत्त्वसिद्धिः शङ्कितोपाधित्वात्। नचोपाधेरेव तत्सिद्धिः तस्य स्वयं सन्दिग्धासिद्धत्वादिति चेत् उभयथाप्यशरीरिकर्तृव्यवस्थितिनियमात्। * किन्तु कथञ्चिदुपाधिमादाय स व्यवतिष्ठतां यद्वा कार्य्यत्वमेवेति सन्देहः परिशिष्यते गत्यन्तराभावात् सोऽपि निवार्य्यते। न तावदिह व्यतिरेकेणानित्यत्वासम्भवः तयोः कार्य्यकारणभावनिश्चयात् ततो नित्यम्भवेत् ततः सर्व्वविषयञ्च नियतविषयतायाः अनित्यत्वेन व्यापनात् विषयनियमस्य सामग्रीशक्तिसमवधानाधीनतया नित्यायास्याः

स्थाप्यमुपादाय निवर्त्तमानाया अनित्ये विश्रामात् सर्व्वगोचरे च ज्ञाने सिद्धे चिकीर्षाप्रयत्नयोरपि तथाभावः तदेकविषयत्वात्तयोः । तथा च कश्चिदुपाधिमादायाशरीरपूर्व्वकमपि किञ्चिदेव कार्य्यं कर्त्तृपूर्व्वकं भविष्यतीति शङ्कापिशाच्याः क्वावकाशः । एवमन्यत्राप्यनया दिशोपाधिशङ्का निराकरणीयेति निरुपाधिसम्बन्धसिद्धिः । विपक्षसम्भवे च साधनप्रयुक्तसाध्यसद्भावसिद्धौ साध्याभावप्रयुक्तसाधनाभावलक्षणस्य व्यतिरेकस्यापि सिद्धेर्न तदर्थम् पृथगपेक्षेति । द्वितीयेपि अवधानसम्पुटमवधाय कालकलापश्च्यताम् । तथाहि दण्डादिषूदासीनेषु दृश्योऽदृश्यो वा कारकव्यापाराविनिर्भागवृत्तिश्चेतनो निवृत्तो न वेति त्वमेव प्रष्टव्यः । नचेत् कुतः कारणान्युदासते निवृत्तश्चेत् कथमदृश्यव्यतिरेकसंशयः तथापि दृश्यस्यान्वयः तादृशस्य व्यतिरेकोप्युपयुज्यत इति चेत् कोऽत्र विप्रतिपद्यते कारकप्रयोक्तुरुभयथापि तुल्यत्वात् । देही तादृश इति चेत् कोऽस्यार्थः किं देहद्वारैव कारकाणि प्रयुङ्क्ते चेतनः आहो देहं प्रयुञ्जान एवेति । न पूर्व्वः देहस्यापि कारकतया देहान्तरप्रयोज्यतायामनवस्थापातात् । न द्वितीयः विषयकलत्रचालनादौ व्यभिचारात् । देहं धारयन्निति चेत् सोऽयं देहोधार्य्यः किं कारकतया तत्कारकान्तरप्रयोगार्थम् अथ स्वकर्म्मोपात्ततामात्रेण । प्रथमे न विवादः देहस्य क्वचित् कार्य्यकारणतयाधिष्ठाननियमात् यत्रापि न तत्कारकं तत्रापि तदधिष्ठेयमिति तु कस्चेतनोऽभिदध्यात् । द्वितीयेऽपि यः साक्षादधिष्ठातुमशक्तः स साक्षादधिष्ठेयमुपादाय तत्प्रयुञ्जीत नत्वेकस्य साक्षादधिष्ठानयोग्यम् अन्यस्यापि तथेति नियमः देह एव व्यभिचारात् तृतीये स्वजात्यशक्तजनकत्वः कायेनोपयुक्तां स्वविवेचने स्वन्निवेशयति तत् यथा धूममात्रं प्रति तार्णदहनान्वयव्यतिरेकयोरालोकवर्त्तेति । यदि चाकारकस्य तत्प्रयोगद्वारकस्यापि देहस्यावश्यमपेक्षा स्यात् यएव कुलालकायवान् घटस्य कर्त्ता सएव करभशरीरवानपि दण्डा

दीन् प्रयुञ्जीत। न खलु स्वकर्म्मोपार्ज्जनतामात्रेण करभकुम्भकार
शरीरयोः कश्चिद्विशेषः। कार्य्यविशेषे कायविशेषोऽनुप्रयोग्यप्य-
पेक्षणीयइति चेत् तन्न कार्य्येऽनुपयुक्तस्यावश्यापेक्षणीयत्वेति व्या-
घातः। अव्याघाते वा कुम्भे कर्त्तव्ये करभशरीरमप्यवश्यमपेक्ष-
णीयमविशेषादिति तस्मात् सन्दंशवदयःपिण्डवत् कारकप्रयोजक-
तयैव शरीराधिष्ठाननियमो नतु शरीरत्वेनैव नच शरीरस्य सर्वत्र
कारकत्वं प्रयोजकत्वं वेति। एवन्तर्हि न प्रतिनियतदेहाधिष्ठातृ
सिद्धिः अङ्कुरादिकारकाधिष्ठातृसिद्धेरिति चेन्न वादान्तरत्वात्
यद्यपि तत्प्रस्तावः तदापि न कार्य्यमात्रेण कारकाधिष्ठानमात्रेण वा
तदनुमानं ततः कर्त्तृमात्रसिद्धेः किन्तु हर्षभयशोकस्मितादिलिङ्गै-
स्तान्युन्नीय तैर्भोक्तुरनुमानमिति न किञ्चिदेतत्। तृतीयेऽपीर्षाकषा-
यिते चक्षुषी निमील्य न्यायानुसारैः श्रूयताम् इह जगति नास्त्येव
तत्कार्य्यन्नाम यत् कारकचक्रमवधीर्य्यात्मानमासादयेदित्यविवादं तच्च
सर्वं चेतनोपहितमर्य्यादम् अन्यथा तत्तद्व्यवस्थानुपपत्तेः। तथाहि
आधेयाधारकोपहितमर्य्यादमधिकरणस्य रूपमाधारत्वात्। अप-
नेयापगन्तृकारकोपहितञ्च रूपमपादानस्य तदवधित्वात्। करणी-
भूतकर्म्मोपहितञ्च रूपं सम्प्रदानस्य तदभिप्रेतत्वात्। कारणोपहितञ्च
रूपं कर्म्मणः तद्व्याप्यत्वात्। कर्त्रुपहितञ्च रूपं करणस्य साक्षात्त-
द्व्यापारविषयत्वात्। समस्तकारकोपहितञ्च रूपं कर्त्तुस्तत्प्रयोजक-
त्वात् ज्ञानचिकीर्षाप्रयत्नाधारत्वव्यवस्थितेश्च न चक्रकेतरेतराश्रय
दोषः। एवं सति कर्त्तृव्यावृत्तेस्तदुपहितसीमसमस्तकारकव्यावृ-
त्तावकारककार्य्योत्पत्तिप्रसङ्गइति स्थूलः प्रमादः। भवेदेवं यदि
कर्त्रा कारकमात्रस्य व्याप्तिः स्यात्। सैवतु कुतइति चेत् कुतः पुन-
रव्याप्तिः नहि षड्भ्योऽन्यत् कर्त्रनुपहितं कारकमस्ति। नचैषामेव
कर्त्रुपधानशून्यं लक्षणमस्ति एकैकमपोह्यशेषशेषतः कार्य्यसम्भावना-
यां सर्वापोहसम्भावनाप्रसङ्गात्। नच समस्तविशेषापोहे सामान्य

स्थितिः यतः घटकथ्यावृत्तावपि कारणमात्रतः कार्य्यप्रत्याशा स्यात् एकप्रवृत्तौ तु सर्वप्रवृत्तिरप्रत्यूहा शृङ्खलाबन्धेन व्यवस्थितेः ।

अथ मतं तवैवेयं प्रक्रिया अस्माकन्तु कार्य्यैकानुविहितभावाभावं चेतनं वा चेतनं कारकमुच्यते संहृतौ च सर्वं स्वप्रधानमुपादाने तदव्यवस्था तु कथञ्चिदिति चेन्न तथापि निरुपादानत्वप्रसङ्गात् । जातिप्रतिनियतहेतुत्वेन तदवश्यमुपेयं तस्य प्रमाणसिद्धतयापह्नोतुमशक्यत्वादिति चेन्न उपादानमात्रस्य तद्धेतुत्वे निमित्तवैचित्र्येऽप्येकजातीयत्वप्रसङ्गात् । निर्निमित्तं वा प्रसज्येत उपादानादेव तथाविधात् तदुत्पत्तेर्न किञ्चिदेतत् । कस्मात् सामग्र्याः सर्वसम्भव इति चेत् कुत एतत् निमित्तसहितस्यैवोपादानस्य प्रत्यक्षानुपलम्भाभ्यां कारणत्वावधारणादिति चेन्न दृश्यमानविषयत्वात्तयोः । दृश्यत्वं तस्य कथञ्चिदविवक्षितमिति चेन्न चेतनेऽपि तथा किन्न स्यादिति तस्मादुपादाननिमित्तयोर्यथा परस्परसहितयोरेककार्य्ये शक्तिस्तथा चेतनाचेतनयोरपीत्येकनिवृत्तावितरनिवृत्तिप्रसङ्गः । अपि च मृत् पिण्डदण्डादिषु स्वव्यापारे पारतन्त्र्यं तावत् नियमेनोपलभ्यते ।

तदिदं दण्डादिमात्रानुबन्धं वा स्यात् अदृष्टविशेषोपग्रहानुबन्धं वा अचैतन्यमात्रानुबन्धं वेति निपुणं निरूपय । तत्र न प्रथमः वेमादीनां स्वातन्त्र्यप्रसङ्गात् । तेषां वेमादित्वमात्रानुबन्धमिति चेन्न दण्डादीनां स्वातन्त्र्यप्रसङ्गात् नचैतत् कार्य्यविषयनियतं गवाभ्याजनादौ दण्डादीनां स्वातन्त्र्यप्रसङ्गात् । न द्वितीयः तस्य जातिविशेषानियतत्वे घटार्थमपि कदाचित्तेषां स्वातन्त्र्यप्रसङ्गात् तन्नियतत्वे स एवोच्यताम् । नच घटपटशकटकटाहादिगतं दण्डवेमवासीसन्दंशादिगतं वा सामान्यमुपलभेमहि । अस्त्वसौ यतः शरीरिकर्तृत्वानुमानमिति चेन्न घटद्वारेव तथाभावात् । अस्तु वा संस्थानविशेषः नच स एवात्र निबन्धनं तस्याभावेऽपि जलादीनामचेतनप्रेर्य्यत्वदर्शनात् । नच शरीरप्रेर्य्यं यत्तदेव चेतनप्रेर्य्यमिति] नियमः शरीर

स्यैव स्वातन्त्र्यप्रसङ्गादित्युक्तप्रायम् । तस्मादचैतन्यमात्रनिबन्धनमेतद्घटादिषु तथा च परमाणवृक्षादिष्वपि तस्य भावात्तथाभावो दुर्वारः ।

तदेतत् कार्य्यं कारणवत्तया व्याप्तं सा च विपक्षेऽसम्भवन्ती स्व-व्याप्यानुपादाय व्यावर्त्तमाना स्वपक्षे विश्राम्यतीति उभयमुखी प्रतिबन्धसिद्धिः । कः पुनरयं प्रतिबन्धः स्वाभाविकः सम्बन्धः कः स्वाभाविकार्थः निरुपाधित्वं कः पुनरुपाधिः साध्यप्रयोज्यं निमित्तान्तरं किं वास्य लक्षणं साधनाव्यापकत्वे सति साध्यव्यापकत्वे सति साध्यव्याप्यत्वं कथं पुनरेवंलक्षणकोऽर्थः प्रत्येतव्यो निराकर्त्तव्यो वा विपर्य्ययाविरोधबाधकाभ्याम् । किं बाधकम् अन्वयव्यतिरेकविषयभूयोदर्शनसाहायकमाचरन्नुत्तरदुस्तर्कः । स चात्माश्रयेतरेतराश्रयचक्रकानवस्थानिष्टप्रसङ्गभेदेन पञ्चविधोपि क्वचिद्व्यभिचारं निराचक्षाणः क्वचित्तन्निबन्धनमुपाधिमवधारयन् सहायीभवतीति फलतो न कश्चिद्विशेषः । तदुदाहरणानि चाग्रेव यथायथं परिच्छेत्स्यामीति ।

अथ न्यायदुर्बलस्य प्रतिबन्धीकरणं यदुतैवं शशविषाणस्यापि सिद्धिः स्यात् दृश्यमाननियतत्वात् प्रत्यक्षबाधस्य । न च दृश्यत्वनिवृत्तेरेव विषाणत्वनिवृत्तिः अव्यापकनिवृत्तावव्याप्यनिवृत्तेरयोगात् विषाणगतकार्य्यत्वप्रयुक्तत्वाच्च दृश्यत्वव्याप्तेः तेन तन्निवृत्तावपि नाकार्य्यस्य शृङ्गस्य निवृत्तिरिति । एतच्च सहार्थसिद्ध्यातत्त्वस्य न परिभ्रंशाय निष्प्रयोजनविषयत्वात् । तथापि सम्भावितस्याकीर्त्तिभिया नोपेक्षामर्हतीति प्रतिबन्धिरिति चेत् तर्हि माभैषीरियमुन्मोच्यते । तथाहि अर्थतः शशीयशृङ्गसाधनप्रवृत्तइदं प्रष्टव्यः किन्ते विषाणशब्देनान्यदेव किञ्चिद्विवक्षितं रोमादिविषाणजातीयं वा द्रव्यम् । प्रथमे सिद्धसाधनं लोकविरोधश्च लोके तद्विपरीतस्यैवार्थस्य विषाणशब्देनाभिधानात् । द्वितीये त्वन्वयव्यतिरेकाभ्यां संस्थानविशेषकार्य्यत्वमेव व्यवहारलक्षणायास्तदभिव्यक्तेः कथं

तदन्वितेषु परमाण्वादिषु तत्सम्भवः सम्भवे वा न कथं तत्र घटत्वादिकमपि। ओमिति ब्रुवतः कथं न जातिसङ्करप्रसङ्गः कारणं विना कार्य्याभावप्रसङ्गो वा नवा अन्वयव्यतिरेकौ कार्य्यकारणभावे प्रमाणमिति सर्वं समाकुलमाकुलमतेः। तस्मादतीन्द्रियं नित्यं वा विषाणमेव न भवति यत्र विषाणं तत्र प्रत्यक्षबाधितमिति कुतस्तदनुमानावकाशः।

एवं तर्हि नित्यं ज्ञानमित्यपि व्याहतम् इन्द्रियादिविकारमात्रव्यक्तिव्यङ्ग्यत्वाज्ज्ञानत्वसामान्यस्येति चेन्न अतद्भावत्वादतदाक्षेपकत्वाच्च। नहि मातृत्वस्य वन्ध्यात्ववन्नित्यत्वस्याभावे ज्ञानत्वमचेतनानामपि चेतनत्वप्रसङ्गात्। नापि नित्यत्वं ज्ञानत्वाभावमाक्षिपेत् ज्ञानत्वेनाविरोधात् विरोधमूलस्य विपक्षबाधकस्याभावात् दर्शनादर्शनयोश्चार्थप्रवणत्वोपाधिप्रयुक्तत्वात् रूपत्वानित्यत्वयोश्चक्षुर्मात्रग्राह्यव्यक्तित्ववत्। नचेन्द्रियादिविकारो ज्ञानत्वाभिव्यक्तिहेतुः अर्थप्रवणव्यक्तिमात्रस्यैव तन्निरपेक्षस्यातथाभावात् एतदनपेक्षस्य तु तस्यातिप्रसञ्जकत्वात्। अथ क्षुद्रोपद्रवाः केवलस्य कर्तृत्वे विश्वस्य वैश्वरूप्यव्याघातः सततोत्पत्तिप्रसङ्गश्च अदृष्टापेक्षायाञ्च कल्पनागौरवं तत एव तदुपपत्तेः स्वार्थं प्रवृत्तावनीश्वरत्वप्रसङ्गः परार्थं प्रवृत्तावदुःखमयसर्गप्रसङ्गः। एवमेव प्रवृत्तावचैतन्यम् एकत्वे प्रमाणाभावः अनेकत्वे त्वसार्वज्ञ्यं प्रतिनियतसामग्रीविरहत्वादित्यादयः। तत्र कारणचक्रस्यैकदेशमुपादाय शेषवैयर्थ्यप्रसञ्जने सर्ववैयर्थ्यप्रसङ्गः। अन्वयव्यतिरेकाभ्यां सिद्धकारणभावस्य न वैयर्थ्यमिति चेत् अनुमितकारणभावस्याप्येवं प्रमाणसिद्धत्वाविशेषात्। यच्च यदर्थं कल्पितं तस्य तेनैव विफलीकरणे सर्वत्रादृष्टमुपादाय दृष्टवैफल्यप्रसङ्गः। तथाच तदपि न स्यात् प्रमाणाभावात् दृष्टे नष्टादृष्टमुन्नीयते परार्थञ्च प्रवृत्तिः स्वार्थाभावात्। नच दुःखसृष्ट्या कारुण्यापवादः जनकाध्यापकचिकित्सकादिषु व्यभिचारात्। अथ

दौर्ज्जन्यादेव किं नैवमिति चेन्न दोषाभावात् तदभावश्च मोहाभावात् तदभावोऽपि सर्वज्ञत्वादिति। एकद्व्यणुककारी तु परमाणुमदृष्टमुपकार्य्यन्त्र्यणुकादिभोगपर्य्यन्तं द्रव्यादिपदार्थषट्कञ्च जानाति नूनमित्यविवादम् एषामुपादानादिरूपत्वात् अवच्छेद्यावच्छेदकभावापरिज्ञाने चोपादानादिपरिज्ञानानुपपत्तेः। यश्च यज्जातीयमेकं कर्त्तुं ज्ञातुं वा समर्थः स तज्जातीयं सर्व्वमेवेति नियमः। सामर्थ्यस्य जाति नियतत्वात् केवलं समर्थोऽपि सहकार्य्यसन्निधेर्न कुर्य्यात् न जानीयात् तत्र प्रथमनियतएव कार्य्यस्य देशकालनियमोपलम्भात्। द्वितीयन्तु सम्भवेदपि यदि कार्य्यमस्य ज्ञानं स्यात्। नच तत्तथा कथमिति चेत् शरीरापाये तदाश्रितानामिन्द्रियादीनामपायात्। नचान्वय व्यतिरेकसिद्धहेतुभावस्याभावेऽपि हेत्वन्तरात् कार्य्यजन्म निर्हेतुकत्व प्रसङ्गात्। नचाहेतुकं कार्य्यं नाम ततः स्वतः सिद्धैवास्य ज्ञान चिकीर्षाप्रयत्नशक्तिर्यद्गोचरा तज्जातीयसमस्तगोचरेति सर्व्वज्ञसिद्धिः। शरीरापायएव कथमिति चेत् दृश्यस्य प्रत्यक्षबाधितत्वात् अदृश्यस्यापि सावयवतया मूर्त्ततया च निविड़तरपाषाणमध्यवर्त्तिनि भेकशरीरादौ कार्य्ये कर्त्तव्ये नाभमस्य प्रवेशः। नच परमाणुरूपं तच्छरीरम् अनन्तरालत्वे निर्म्माणस्य तथेन्द्रियाश्रयत्वानुपपत्तेः नच वहिर्वर्त्तिमनो ज्ञानजननोपयोगि शरीरवैयर्थ्यप्रसङ्गात्। नच दविष्ठ एव सूर्य्यादि स्तत् कुर्य्यादिति साम्प्रतं कारकानधिष्ठानात् शरीरस्य तदायतनतया प्रयत्नस्याव्यापकत्वात्। तथापि च व्यापकत्वे असमवायिकारणानुरोधेनाकारणकतया तदेव नित्यत्वम्। नचोद्देशमात्र सम्बन्धेन क्रियाहेतुत्वम् अस्मदादिप्रयत्नस्यापि तथाभावप्रसङ्गात्। नच संयुक्तसंयोगादधिष्ठानं साक्षादधिष्ठानस्य विवक्षितत्वात्। विषापनोदादौ कथमिति चेन्न तत्रास्मदादेर्ज्ञानमात्रं प्रति यत्नस्या विरोधात् विषापनोदादौ तु तत्सहकारिणस्तज्जन्यादृष्टसहकारिणो वाऽन्यस्यैव तथात्वो यत्नः क्रियाहेतुरिति। सर्गादौ तु न शरीरसम्बन्धो-

पीति सर्वथाकलेवरविगमादकारणकतया बुद्धेः सर्वज्ञत्वमनिवार्य्यं विशेषात् कर्त्तुरेकस्येति ।

अस्तु तावदसौ सर्व्वज्ञः कर्त्ता । वक्ता तु कथमिति चेत् वचनशक्तौ सत्यां परार्थैकतानत्वात् योहि हिताहितविभागं विद्वान् परार्थाभिप्रायः स स्थानकरणपाटवे सत्यविदुषेऽवश्यमुपदिशेत् यथान्धाय दक्षिणेन याहि वामेन मागा इति पृथग्जनोपि तथा च भगवानिति स्थानकरणपाटवमसिद्धं देहाभावात् तेषां ताल्वादिविवृतादिरूपत्वात् । नच तदन्तरेणैव तन्निष्पत्तिः तदुत्पत्तेरवधारणात् । नच तत्कारणमनधितिष्ठत एव कर्त्तृत्वमीश्वरस्यापीति चेन्न यस्य कार्य्यस्य यत् कारणम् अन्वयव्यतिरेकसिद्धं तत्कारणाधिष्ठानयोः स्थूलसिद्धर्थं तदवयवपरम्पराकारणाधिष्ठानवदवश्यम्भावनियमात् । नच सर्व्वञ्च कार्य्यं कायः कारणमिति प्रागुपेक्षितः पितृत्वाद्योपदेशानुमानम् । तथापि कतम आगमस्तेन प्रणीत इति चेत् वेदायुर्वेदादिरित्यधिकारि कर्णज्वरः सिंहनादः । तथाहि न तावदयमायुर्वेदोऽप्रमाणं सम्वादस्य प्रायिकत्वात् विसम्वादस्य काकतालीयतया कर्तृकर्म्मसाधनवैगुण्यहेतुकत्वात् पुनस्तत्साद्गुण्ये तत एव फलसिद्धेः । नच निर्मूलस्तथा भवितुमर्हति अतिप्रसङ्गात् । नचान्वयव्यतिरेकावस्य मूलम् आवापोद्वापेन योगानामनन्ततयाब्दायुषीणामशक्यत्वात् विमादौ तथाकरणे बहुतरानर्थप्रसङ्गाच्च । कश्चप्रेक्षावाननाकलितवस्तुतत्त्वः पाटनशोषणक्षारणाभिचाञ्चनलङ्घनादिकं योग्यायै कारयेत् कुर्य्याद्वा । नचोपदेशस्योपदेशपारम्पर्य्यमात्रं मूलम् अवश्यमुपदेशस्य क्वचित् प्रमाणे विश्रान्तेरिति व्याप्तेः । नच नित्यागमसम्भवः वाक्यत्वात् । तस्मादतीन्द्रियार्थदर्शिपूर्व्वकोऽयमिति निश्चयः । तथाचानेन दृष्टान्तेन महाजनपरिगृहीतत्वाद्वेदा अपि सर्व्वज्ञपूर्व्वका इत्यनुमीयते ।

ननु महच्छब्दो यद्यपि पूज्यप्रामाणिकवचनः तदा सन्दिग्धा-

सिद्धविशेषणो हेतुः। अथ बह्वर्थः तदा सुगताद्यागमैरनैकान्तः तेषामपि वा सर्व्वज्ञपूर्व्वकत्वमिति चेन्न बहुत्वातिशयस्य विवक्षितत्वात् कोऽतिशयः सर्व्वदर्शनान्तःपातित्वं कर्त्तृभिः परिग्रहः अर्थानुष्ठानं स्वीकृतव्यवहारव्याकरणादिपालनीयत्वं स्वीकृतप्रामाण्यायुर्वेदस्वीकृतार्थत्वञ्च। तथाहि नास्त्येव तद्दर्शनं यत्र सांवृतमेतदित्युक्त्वापि गर्भाधानाद्यन्त्येष्टिपर्य्यन्तां वैदिकीं क्रियां जनो नानुतिष्ठति स्पृश्यास्पृश्यादिविभागं वा जनो नानुमनुते व्यतिक्रमे वा चमनस्नानादि प्रायश्चित्तं नानुतिष्ठति। न सर्व्वत्र सर्व्वो जन एवमिति चेत् माभूत् नहि सर्व्वत्र सर्व्वैर्योगिभिरायुर्वेदार्थो नानुष्ठीयत इति न तस्य महाजनपरिग्रहः अपि तु सर्व्वदर्शनान्तःपातिभिरित्येव। तथापि न सर्व्वो वेदार्थ एवमिति चेत् माभूत् नहि सर्व्वो वैद्यकार्थ एव मपितु कश्चिदपि केनापि एवन्तर्हि सौगताद्यागमार्थोऽपि कश्चिदहिंसादिः सर्व्वदर्शनान्तःपातिभिरनुष्ठीयत एव कैश्चिदिति सोऽपि महाजनपरिगृहीतः स्यात्। न सन्देहात् किमहिंसादिर्वैदिक एवार्थो विड़ालव्रतन्यायेन श्रद्धापादनाय शौद्धोदनिप्रभृतिभिरुपनिबद्धः आहोस्वित् स्वयं प्रदृष्ट एवेति। न तावत् स्वयं दृष्ट एवेति श्रमणकाद्यागमसाधारणत्वात् यत्त्व साधारणो मण्डलीकरणादिः केशोल्लुञ्चनादिर्वा नासौ सर्व्वैरनुष्ठीयते वैदिकस्त्वसाधारण एव निषेकादिस्तथेति। अपि च वाच्यकापथ्यप्रविभागोऽस्तु वस्तुतो नवा तद्व्यवहारस्तावत् सर्व्वैरेव तीर्थिकैरापेशानेव स्वीकृतः तथा शिक्षाज्योतिश्छन्दोनिगमनिरुक्ताद्यर्थश्च तेषां वेदरक्षैव परमं प्रयोजनमिति।

स्यादेतत् व्याकरणादीनि तावत् सर्व्वैरेवाभ्युपेतार्थानि वेदा अपि तैः पालनीया भवन्तु तथैवेति तु कुतः संसारमोचकागमोऽपि तत्पालनीयः किन्न स्यादिति चेन्न तत्कर्त्तृभिस्तथानभ्युपगमात् अव्युत्पादनात् असाधारणलिङ्गाभावात् विरुद्धलिङ्गसद्भावाच्च। नहि वेदशब्दार्थाविव सुगताद्यागमासाधारणशब्दार्थावनुरोध्य तेषां प्रवृत्तिः

यतएवमनुमीयते प्रत्युत विरोधएव तैस्तदप्रामाण्यव्युत्पादनात् तस्मात् सर्वाभ्युपेतव्यवहारव्याकरणादिपालनीयत्वमपि वेदानामेव नान्येषां सर्वाभ्युपेतप्रामाण्यैरायुर्वेदादिभिः स्वीकृतस्तेषामर्थः प्रतिपदं तदीय शान्तिकपौष्टिकप्रायश्चित्ततपोजप्यदानहोमाभ्युपदेशात् नचैकभाग स्याप्रामाण्यमेव तुल्ययोगक्षेमत्वात्। एतदेवासिद्धं प्रक्षेपस्यापि सम्भवादिति चेन्न अध्येत्रध्यापयितृसम्प्रदायाविच्छेदात् अन्यथा-करणे चास्य बहुभ्यः स्यान्निवारणमिति न्यायात्। तस्मादेवंरूपोपि महाजनपरिग्रहो वेदानामेवेति सोऽयमीदृशो महाजनपरिग्रहो वेदस्यासर्वज्ञपूर्वकत्वेऽसम्भवन् सर्वज्ञपूर्वकत्वेन व्याप्यते। यथा हि पूर्वविरुद्धापूर्वव्याकरणवैद्यकादिषु विगानादपरिग्रहस्तथा तथाविधे धर्म्मशास्त्रेऽपि व्यामोहाद्भवन्नपि कस्यचिदेव न तु सर्वेषाम्। अथ पूर्वाविरुद्धन्तथापि पूर्वस्य पूर्ववदपरिग्रहे केनचित् परिग्रहे वा कथं तन्मूलस्यान्यस्य सर्वैः परिग्रहः। नच नासीदेव पूर्वं धर्म्मशास्त्रं मानान्तरस्याच वस्तुनि कुण्ठतयानुष्ठानाभावस्य प्रसङ्गात्। तथाच धर्म्माभावे तु तत्कार्य्यस्य सुखस्याप्यभावे रागानुत्पत्तौ लोकसमीहोच्छेदे लोकोच्छेदप्रसङ्गः।

तस्मान्महाजनपरिगृहीतपूर्वपूर्वागमपूर्वकत्वाद्वा प्रवाहनित्यत्वाद्वा प्रलयविच्छेदे सर्गादौ सर्वानुविधेयपुरुषधौरेयपूर्वकत्वाद्वा महाजनपरिग्रहः। ननु पूर्वागमानपेक्षार्वाचीनपुरुषपशुपूर्वकत्वात् पूर्वागमप्रामाण्याप्रामाण्ययोरुभयथापि तस्य विप्रलम्भकत्वात् प्रामाण्ये हि तद्विरुद्धाभिधानं विप्रलम्भएव अप्रामाण्येऽप्युपायमविदुषोऽननुष्ठाने तदाभासानुष्ठाने वा असर्वज्ञोपदेशो विप्रलम्भएवेति। तत्र न प्रथमः वेदपरम्परानुपलम्भात् अर्वाचीनानां पाठपारतन्त्र्यमात्रेण प्रवाहोपपत्तौ तत्कल्पनायां प्रमाणाभावात्। नापि च द्वितीयः वेदह्रासदर्शनात् यत इदानीमश्रूयमाणस्यापि वेदस्यानुष्ठीयतेऽर्थः निबध्यते च मन्वादिभिः पुरुषाणामपचीयमानशक्तित्वाच्च यथा

ह्यश्वमेधराजसूयाद्यनुष्ठानशक्तेरपचयस्तथाध्ययनशक्तेरपि। नच पूर्वमपि नानुष्ठिता एव राजसूयादयः तदर्थस्य वेदवाक्यस्य वैयर्थ्यप्रसङ्गात्। नच नित्यागमेयवेदसम्भवः वर्णानां नित्यत्वेऽप्यानुपूर्व्याः पाठाश्रयत्वात्। नचानुपूर्वीशून्या वर्णाः पदं नाम नचाकाङ्क्षाद्युपेतपदकदम्बकादन्यद्वाक्यं नामेति गुरुरपि लघुरेव। तस्मात् पुरुषाणामनुष्ठानशक्तिवदध्ययनशक्तिरपि युगक्रमेणापचीयते ततो वेदानां शाखोच्छेदः तदर्थानामनुष्ठानोच्छेदः वर्णाश्रमाचारव्यवस्थाविप्लवश्चेति।

अतएव भगवतो व्यासस्य पुरुषशक्त्यपचयमवेक्ष्य वचनानि स्वल्पायुषः स्वल्पसत्त्वा इत्यादीनि वेदोत्सादमवेक्ष्य प्रतिमन्वन्तरञ्चैषा श्रुतिरन्या विधीयते इत्यादीनि अनुष्ठानोत्सादमवेक्ष्य दानमेकं कलौ युग इत्यादीनि आचारविप्लवमवेक्ष्य प्रजास्तत्र भविष्यन्ति शिश्नोदरपरायणा इत्यादीनि। तथा च श्रूयमाणा अपि वेदावयवा उत्सादमुपयास्यन्ति वेदत्वात् वाक्यत्वाद्वा उत्सन्नशाखावदिति न्यायः यथाचैतत् तथा पर्वता अपि चूर्णीभविष्यन्ति पार्थिवत्वात् घटवत्, समुद्रा अपि शोषमुपयास्यन्ति जलाशयत्वात् स्थलीपल्वलवत्, सूर्योऽपि निर्वास्यति तेजस्त्वात् दीपकवत् ब्रह्मापि प्रेष्यति शरीरित्वात् अस्मदादिवत् इत्यागमाविरोधेनानुमीयताम्। स्यादेतत् भविष्यदुच्छेदोऽनुमितः सन्तु. भूतोऽपीति कुत इति चेत् अतएव, यत उत्सादानन्तरं पुनः सर्गेण भाव्यम्। अन्यथा संसारिणां कृतहानप्रसङ्गः। नहि विश्वनिर्म्माणमन्तरेण भोगज्ञानयोः सम्भवः। नच तेन विना कर्म्म प्रवाहसंरोधः। ततोयथा भविष्यन् विश्वसर्गउच्छेदपूर्व्वकस्तथायमपीति। समयनियमस्तु प्राणिनां कर्म्मवैषम्येऽपि वर्षादिनियमवदुदयास्तमयनियमवद्वा द्रष्टव्यः कर्म्मणामेवैवंस्वभावत्वात्। एतदर्थमेव हि पुराणेषु सृष्टिप्रलययोर्दिवसरात्रिव्यवहारः। तथापि सर्वप्राणिनामयौगपद्ये किं प्रमाणमिति चेत् द्विःसप्तभोगभुवनप्रासादभङ्गेऽपि निर्भया एव ग्रामकुटीकुट्टविहारिणः शरीरिण इति महती प्रत्याशा।

तस्मात् सर्गादिमहाजनमन्वादिपरिग्रहपूर्वकोऽयमद्य यावदनुवर्त्तत इति नानवसरदोषावकाशोऽपीति युक्तमुत्पश्यामः। तदेव कथं मन्वादिभिः परिगृहीता वेदा इति चेत् आयुर्वेदवदाप्तोक्तत्वनिश्चयात्। स एव कुत इति चेत् अध्यक्षतः तेषामप्यतीन्द्रियार्थदर्शित्वात्। तादृशामेषां तत्परिग्रहेण किं प्रयोजनमिति चेत् अस्मद्व्यवहारेणास्मदपत्यानि व्युत्पद्यन्ताम्। तथा च धर्म्मसम्प्रदायः प्रवर्त्ततामिति भूतदया स्वाधिकारसम्पादनञ्च। अथवा सर्गान्तरगृहीतव्याप्तिप्रादुर्भावे सुप्तप्रतिबुद्धवत् पितृत्वेनाविप्रलम्भकत्वमुच्चावचभूतनिर्म्माणदर्शनेन सार्वज्ञ्यमनुमायाप्तत्वनिश्चयस्तेषाम् तस्य। यद्वा भगवानेव सम्प्रदायप्रवर्त्तनव्यसनव्यग्रः कायसहस्राणि व्युत्पाद्यव्युत्पादकभावव्यवस्थितानि निर्म्माय तदातनं महाजनं परिग्राहितवान् नटनोपाध्यायवत् स्वयं नटित्वेति सर्वं सुस्थम्। पक्षत्रयेऽपि चात्र पुराणादिसङ्गथाप्यस्तीति। स्यादेतत् परमेश्वरप्रवर्त्तितोऽप्ययमेवं वेदसम्प्रदायः सर्गान्तरवेदापेक्ष एवेति सेश्वरमीमांसापक्षः कपिलपक्षो वा स्यादिति चेत् किमर्थं पुनरियमपेक्षा पूर्ववेदे जगन्नाथस्य न तावद्वेदार्थोपलम्भाय नित्यसर्वज्ञत्वात्। नापि वचनार्थं स्वभावतः सर्वकर्त्तृतया आदर्शानपेक्षणात्। नापि विरोधपरिहारार्थं प्रतिपाद्यानां तदनुसन्धानविधुरत्वात् अवैधुर्य्ये वा कर्त्तुः सार्वज्ञ्यविज्ञानादेव समस्तविरोधविधूननात्। तथापि पूर्वसर्गान्तरादेव व्यवहारोऽपि परमेश्वरस्य गोचर इति चेत् कः सन्देहः यदि वैतदेव वेदस्य प्रवाहनित्यत्वं न केवलं तस्य किन्तु घटादेरपीति न्याय एव दर्शनमन्यथा मीमांसैवेति क्व सेश्वरमीमांसेति। तस्मादुक्तरूपः परिग्रहो नान्यथा सम्भवतीति प्रतिबन्धसिद्धिः। तथा चाप्तोक्तत्वात् प्रामाण्यमिति। कथं पुनः सुगताद्यागमेषु अनादरश्छान्दसानां वेदविद्वेषिदर्शनान्तःपातिपुरुषप्रणीतत्वादिति माशङ्किष्ठाः जिनेन्द्रजगदिन्द्रप्रभृतिप्रणीतेष्वप्यादरात् तत् कस्य हेतोः महाजनपरिगृहीतपूर्वाम्नायाविरुद्धतया तदनु-

सारित्वात् कुतस्तर्हि सिद्धप्रामाण्यवेदविरोधात्। कथन्तर्हि कतिपयेष्वपि तत्परिग्रहः आयासभीरुभिर्दुष्करकर्मविद्वेषात् उत्तरगार्गीयतन्तुवायवत् नत्वेवं वेदे कर्म्मण्येव निर्भरत्वात् नैष्कर्म्मिकवह्निःक्षतैरनधिकारिभिरनन्यगतिकत्वात् कीर्त्तिप्रज्ञाकरवत्। नत्वेवं श्रुतौ परैः पूज्यमानानामप्यनाप्रवेशात् इतः पतितानामपि परैरुपादानात् भक्ष्यपेयाद्वैतरुचिभिश्च रागात् सरभादिवत्। नत्वेवमाम्नाये तद्विभागव्यवस्थापकत्वात् कुतर्काभ्यासिभिश्च मोहात् काचाचार्य्यादिवत्। नत्वेवं ब्रह्मणि आबालभावं प्रवृत्तेः अविवेकिभिश्च पापिष्ठसंसर्गात् श्रोत्रियक्षत्रकादिवत्। नत्वेवं प्रकृते पिशाचादिकर्मैव प्रवर्त्तनात् योगाभ्यासाभिमानिभिरर्थप्रताभिसन्धेः सुभूत्यादिवत्। नत्वेवं प्रस्तुते प्रथमतः कर्म्मकाण्डएव नियोगात् अयोग्यैराजीवनात् सामान्यश्रमणकवत्। नत्वेवं प्रकृते आगन्तुकानामनधिकारात् कुहकवञ्चितैः समीचीनप्रत्ययात् दीपङ्करदर्शिवालिशवत्। नत्वेवं प्रकृते तदभावात् किन्तु महाजनपरिग्रहाद्वक्तृप्रामाण्यमनुमाय आयुर्वेदे नैरुज्यकामवदिति।

किं पुनरमीषां मूलं नह्येतावन्तो ग्रन्थराशयः परविप्रलम्भार्थं प्रणीयन्ते। ननु विश्वमेव विप्रलभ्यमिति चेत् भवतु किञ्चिन्मूलं किमनेन चिन्तितेन अतिनिर्बन्धे तु क्षणिकनैरात्म्यादिप्रतिपादकानां तर्काभासः प्रतिपादितश्च तथा शून्यसाकारादिप्रतिपादकानां तु दुरभ्यासः योगशास्त्रेष्वभ्यस्यतः स्वरूपशून्यत्वमेव भाव्यमेवेति प्रतिपादनात्। चैत्यचीवरादिप्रतिपादकानान्तु स्वस्थितिमभिसन्धाय दर्शनान्तरस्थितिद्वेषः स्वस्थितौ प्रमाणमनपेक्ष्य परस्थितौ विगानात् ब्रह्मचर्य्यादिप्रतिपादकानान्तु वेदाश्च न्यायाविरुद्धं परतन्त्रोक्तमप्यनेनाप्यप्रसिद्धेर्गृह्यतइति विमर्शात्। मन्त्रकोषप्रतिपादकानान्तु प्रणवबीजजातयः सर्वसाधारण्यः। अदेवदेवतानामाकृत्यभिधाः अन्यापरिगृहीतस्वाकारो देवतेति छलसमालोचः सत्यतपःशालिनां वचनं

मन्त्राः विषयवत्यां चिन्तायां चित्तस्थैर्य्ये प्रयोजनं कथमन्यथा महर्षीणां प्रायानुग्रहसमता कथं वा चतुर्भुजाष्टभुजादिव्यवस्थितिः दुरूहादिति एकविप्रलम्भार्थं वा केनचित् कियदेव प्रणीतम्। तेन अनुष्ठितमपरैस्तदनुयायिभिर्गृहीतमनुष्ठितं व्याख्यातं विवर्द्धितञ्चेति किमनुपपन्नम्। तस्मादितरद्वागमव्युदासेन वेदा एवार्वाचीनपुरुष पूर्वकत्वशङ्काव्युदासेन परमेश्वरप्रणीतत्वादेव भूतार्थभागस्याप्रामाण्य शङ्काव्युदासेन प्रमाणमेवेति नियमः। कथमिदमवगम्यते चेत् महाजनपरिग्रहस्य तत्साध्यस्य वा सर्वज्ञपूर्वकत्वस्य पुरुषदोषाभावस्य वा प्रामाण्यहेतोर्भूतभाव्यर्थभागयोः साधारणत्वात्। किं तस्य फलमिति चेत् स्वार्थप्रतिपादनं किं तेन प्रयोजनं यथायथमुपादानं हानं मोक्षस्य तदानर्थकहेतूनां तत्त्वज्ञानाद्धानम् अर्थहेतूनामुपादानम् आत्मनोमोक्षस्येति।

कः पुनरयं मोक्षः आत्यन्तिकी दुःखनिवृत्तिरात्मनः किमात्यन्तिकत्वं तज्जातीयात्यन्ताभावविशिष्टत्वं कथं कारणमात्रोच्छेदात्। अपुरुषार्थोऽयमिति चेत् असत्यस्याकाम्यस्याशक्यस्य दुरन्तस्य च तथाभावात्। नन्वयं तथा सत्योह्ययं प्रमाणसिद्धत्वात् सर्वैरभ्युपगमाच्च काम्यश्च दुःखस्य स्वभावहेयत्वात्। सुखार्थन्तद्धानमिति चेन्न अतद्धेतुत्वात् व्याप्तेरिति चेन्न असिद्धेः। नहि दुःखाभावः सुखेन व्याप्यतइति सुखं तावत्तेन व्याप्यतइति चेत् तर्हि सुखे सत्यवश्यं दुःखाभावोभवेदिति सुखप्रार्थनेपि विपरीतापत्तिः नावेद्यत्वादसौ काम्यत इति चेन्न दुःखार्त्तानां तदभाववेदनमभिसन्धायेव तज्जिहासादर्शनात् कथमन्यथा देहमपि जह्युः अविवेकिनस्ते इति चेत् किमत्र विवेकेन इष्यमाणतामात्रानुबन्धित्वात् पुरुषार्थस्य गम्यागम्ययोः काम्यत्ववत्। बहुतरानर्थप्रसक्तिशङ्कया तु शास्त्रमनुकूलयन्तस्ते इतरेभ्योभिद्यन्ते। अपिचैवं कण्टकादिजन्यदुःखनिवृत्तिरपि पुरुषार्थो न स्यात् अवेद्यत्वात् प्रथमं विद्यते असाविति चेत् तुल्यं

मोक्षोऽपि नार्थ्यत एवेति चेत् तर्हि दुरितक्षयकामस्य कर्म्मानुष्ठानानर्थक्यप्रसङ्गः तदभावतत्फलाभावयोरनर्थ्यत्वात्। उपलब्धियोग्यतापन्नानिष्टनिवृत्तिरूपत्वादयमदोष इति चेत् तुल्यं दुःखवत्सुखस्याप्युच्छेदादकाम्योऽयमिति चेन्न तृष्णया दोषतिरस्कारेण प्रवृत्तिवदलम्प्रत्ययेन गुणतिरस्कारान्निवृत्तेरपि दर्शनात् मधुविषसंपृक्तमन्नमत्रोदाहरणम्। सन्ति केचनालम्प्रत्ययवन्तः नच समर्थं दुःखस्यैव प्राचुर्य्यात् दुःखे सुखहेत्वनुषङ्गेऽपि सुखे दुःखहेत्वनुषङ्गनियमाच्च। तथाहि न्यायोपार्ज्जितेष्वेव विषयेषु कियती सुखखद्योतिका कियन्ति वार्ज्जनरक्षणादिदुःखदुर्द्दिनानि। अन्यायोपार्ज्जितेषु तु यद्भविष्यति तन्मनसापि चिन्तयितुमशक्यं विदाङ्कुर्वन्तु सन्तो। यदि कण्टकादिजन्येषु दुःखेषु लेशतोपि सुखानुसङ्गः। अस्ति तु स्वर्गादिसुखेष्वपि बहुलो दुःखशल्यसम्भेदः अतएव विविच्य भुज्यतां तुषतण्डुलवदित्यशक्यमिति। अशक्यश्चायं निर्वर्त्यत्वात् स्वान्तश्चापरावृत्तेः अनर्थवासनाननुकूलाभिसन्धित्वाच्चेति। नित्यन्तु सुखं न सत्यं योग्यानुपलम्भबाधितत्वात्।

श्रुतिस्तत्र प्रमाणमिति चेन्न योग्यानुपलम्भबाधिते तदनवकाशात् अवकाशे वा ग्रावप्लवनश्रुतेरपि तथाभावप्रसङ्गात्। नापि काम्यं सदा सत्त्वात् नहि यद्यस्यास्ति स तत् कामयते भ्रान्तेरेवं कण्ठचामीकरवदिति चेन्न स्वसम्वेद्ये तदभावात्। नापि शक्यं नहि तन्निर्वर्त्त्यं नित्यत्वात् नापि विकार्य्यम् अपरिणामित्वात्। न संस्कार्य्यम् अनाधेयातिशयत्वात् न प्राप्यं नित्यसम्बन्धत्वात् न ज्ञेयं ज्ञानस्यापि नित्यत्वात् अनित्यत्वे वा शरीरादिकारणापाये तदनुत्पत्तेः उत्पत्तौ वा तेषामकारणत्वप्रसङ्गात्। तथाच सर्वः सर्वदर्शी स्यात् आत्ममनःसंयोगादेः सर्वत्राविशेषात् ज्ञानज्ञेययोर्नित्यत्वेपि तत्सम्बन्धो जन्यते। सच षट्पदार्थव्यतिरेकादुत्पन्नोपि निवर्त्तते प्रध्वंसवदिति चेत् भावाभावयोः प्रकारान्तराभावात्। तत्र स नाभावः प्रतियोग्य-

नुपपत्तेः भावत्वेऽवश्यमुत्पन्नेऽनिवर्त्तेत उपाध्यन्तराभावात्। अविद्याविध्वंसनमेव तत्प्राप्तिरिति चेत् अत्र न नो विवादः। नन्वेकविंशतिविधदुःखव्यतिरिक्ता अविद्या नाम तद्विध्वंसनञ्च पुरुषार्थ इति प्रतिपादनादिति दुरन्तञ्च तत् तदभिसन्धेः सुखसंस्कारसहकारितया तदुद्भवे विश्लिष्टसुखाभिलाषिणो वैषयिकेऽपि प्रवृत्तिसम्भवात्। अलाभेन सत्काशिन्या दृष्टा तिर्यक्षु कामितेत्युदाहरणात्।

स्यादेतत् आत्मा तु किं स्वप्रकाशसुखस्वभावोऽन्यथा वेति पृच्छामः आढ्योऽसि चेत् उपनिषदं पृच्छ मध्यस्थोऽसि चेत् अनुभवं पृच्छ नैयायिकोऽसि चेत् न नैयायिकसुखज्ञानातिरिक्तस्वभाव इति निश्चिनुयाः। तदतिरिक्ते तु सुखज्ञानव्यवहारवीजाभावात् तद्व्यवहाराभावः अनुग्रहाभिव्यक्तेन्द्रियप्रसादादिलक्षणकार्य्यं हि तद्व्यवहारवीजम्। अर्थप्रवणत्वस्मृतिसंस्कारादिकार्य्यञ्च ज्ञानव्यवहारवीजं लोके तयोश्चाभाव आत्मनीति। तस्मात्

> श्रुतेः श्रुत्वात्मानं तदनु समनुक्रान्तवपुषो
> विनिश्चित्य न्यायादथ विहितहेयव्यतिकरम्।
> उपासीत श्रद्धा शमदमविरामैकविभवो
> भवोच्छित्त्यै चित्तप्रणिधिविहितैर्योगविधिभिः॥

उपास्यमाने तस्मिन् प्रथमं वहिरर्थ एव भासते यमाश्रित्य धर्म्ममीमांसोपसंहारः चार्वाकसमुत्थानञ्च तत्प्रतिपादनार्थं पराञ्चिखानि इत्यादि। तद्धानार्थं परं कर्म्मभ्य इत्यादि। अथार्थाकारः यमाश्रित्य वैदशिककमतोपसंहारः योगाचारसमुत्थानञ्च तत्प्रतिपादनार्थमात्मैवेदं सर्वमित्यादि। तद्धानार्थमगन्धमरसमित्यादि। अथार्थाभावः यमाश्रित्य वेदान्तदारमार्गोपसंहारः शून्यनैरात्म्यसमुत्थानञ्च तत्प्रतिपादनार्थमसदेवेदमग्र आसीदित्यादि। तद्धानाय अन्धन्तमः प्रविशन्ति ये केचात्महनो जना इत्यादि। ततो विवेकः यमाश्रित्य सांख्यमतोपसंहारः प्रकृतिसत्त्वसमुत्थानञ्च। तत्प्रतिपादनार्थञ्च प्रकृतेः परः

स्त्वादित्यादि तद्धानाय नान्यत् सदित्यादि। ततः केवल आत्मा प्रकाशते यमाश्रित्याद्वैतमतोपसंहारः तत्प्रतिपादनार्थं न पश्यतीत्याऽऽद्वैकी भवतीत्यादि। तद्धानार्थं नाद्वैतं नापि च द्वैतमित्यादि। ततः समस्त संस्काराभिभवात् केवलोपि न विकल्प्यते यमाश्रित्य चरमवेदान्तोपसंहारः तत्प्रतिपादनार्थं यतोवाचोनिवर्त्तन्ते अप्राप्य मनसा सहेत्यादि। सा चावस्था न हेया मोक्षनगरगोपुरायमाणत्वात्। निर्वाणन्तु तस्याः स्वयमेव यदाश्रित्य न्यायदर्शनोपसंहारः तत्प्रतिपादनार्थम्। अथ यो निष्काम आत्मकाम आप्तकामः स ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येति न तस्य प्राणा उत्क्रामन्ति तत्रैव समवलीयन्तइत्यादि तस्मादभ्यासकामोऽप्यपद्वाराणि विहाय पुरद्वारं प्रविशेत् यतो मार्ग विमार्गसंसर्गसम्मोहमाशङ्कमानैरुच्यते लक्ष्येण धनुषा योगइति।

बहुतरपरतन्त्रप्रान्तरध्वान्तभीत
स्तिमितपथिकरक्षासार्थवाहेन यत्नात्।
इदमुदयकरेण न्यायलोकागमानाम्
व्यतिकरतिमवधूय व्यञ्जितं वर्त्म मुक्तेः॥
नास्य श्लाघामकलितगुणः पोषयन् प्रीतये नः
कोऽन्धे श्वित्रस्तुतिशतविधौ शिल्पिनः स्यात् प्रकर्षः।
निन्दामेव प्रथयतु जनः किन्तु दोषान्निरूप्य
प्रेक्ष्यांस्तस्य स्खलितवचनं प्रीणयेदेव भूयः॥

इति श्रीमदुदयनाचार्य्य कृत आत्मतत्त्वविवेकः

समाप्तः।
